

քաղաքն՝ Եւրիշ Հարիւր քաղաքներով ի հօր գտնուեալ։ Խուբուսկիայէն Սաղմանասար Բ. ուղղակի գէպ յարեւմուտս հիւսիսը՝ Արամիսի վիճակին վրայ արշաւելով, Սուգունիւնս բերդաքաղաքին տիրեց, եւ տասնուչորս քաղաք կրակի տալէն վերջ՝ ինչաւ Բանուկեաց ծովուն եզերքը։ Մենի հաւանութեան է թէ այս աւաջին արշաւանի մէջ Ասորեստանեայն ոչ միայն Ռարստացւոյն վրայ յաղթութիւն մը տարած չէ, այլ անկէ ծանր պարտութիւն մը կրած է։ Ասկէ ետքը մինչդեռ Սաղմանասար Բ. Միջագետաց եւ Ասորոց վրայ կ'արշաւէր պատերազմաւ, Արամիս իւր իշխանութիւնը գէպ յարեւել Տարաւոյ կը տարածէր ըստ կատարեալ հաւանականութեան՝ Այսպիսի պայման իրաց Տանդ չէր կրնար ըլլալ Ասորեստանոյն, արդարեւ կը տեսնենք թէ 857 տարին Սաղմանասար Բ. անձամբ երկրորդ անգամ Նաիրեայ երկրաց վրայ կ'արշաւէ։ Սը մանէ Աշնեաց արեւմտակողմը Բիւտ-Չամանի վիճակին մէջ, որուն գլխաւոր քաղաքն էր Ամիգի, ասկէ կը մտնէ յնշգիտի (Հաննիթ) վիճակն, անոր կը տիրէ, քաղաքներ կ'աւերէ, կը քանդէ կամ կ'այրէ։ Յետոյ Արամանի գետոյն վրայէն անցնելով՝ կ'արշաւէ գէպ ի յարեւել հիւսիսը։ Սուրմի եւ Դաիսանի (ըստ ազգային արձանագրութեանց Գիւրուրիսի) վիճակներն նշոյպիսի տախտից կը մատուցին։ Երբ Ռարստոյն իշխաւոր քաղաքն Արգասկուին կը մտնենար, Արամիս իւր զօրքուն Ագդուրի երկրին լեռանց վրայ քջալուցաւ, եւ իւր բանակն՝ որ 3400 զինուորէ կը բաղկանար, նոյն լեռանց մէջ Սաղմանասարայ զօրքն յաղթուեցաւ։ Ասորեստանեայն հիւսիսէն գէպ ի Բանուկեաց ծովն ինչպիսի՝ այլեւայլ քաղաքաց տիրեց, անոնցմէ մէկ մասն ալ աւերեց կամ այրեց։ Չանգուինս քաղաքին արքայինն Սաղմանասարայ հպատակութիւն ցուցնելով՝ երբ անոր պարգեւներ ընծայեց, սա անոր հաշտ աշքով նայեցաւ։ Նոյն կերպով վարեւեցաւ Նիրգանի՝ երկրին իշխանն Ասաւայ հետ. սակայն՝ որովհետեւ Խուբուսկիայի արքայինն թշնամու-

թիւն ցուցրած էր, անոր արքայանիստ քաղաքին տիրեց, մեծաւ աւարաւ՝ անկէ երեք հազար հօգի Ասոր քաղաքը գերի տարաւ։ Հետեւեալ տարին՝ այս է 856ին, երբ Կապուսան ծովուն հարաւոյ արեւմտակողմը Մագանուս կամ Չամուս (Տամբեր գաւառ) վիճակին քանի մը քաղաքներուն վրայ արշաւեց, Մագանուսայի զօրքն ու ժողովուրդն նաւերու վրայ ելելով՝ ծովուն մէջ տեղը քաշուեցան։ Հոն անոնց սաստիկ պատերազմ մը տուաւ Սաղմանասար, որ կը պարծենայ ըսելով՝ թէ "ծովն անոնց արեւմտն սարի պէս ներկեցի"։

Արամիս եւ իւր յաջորդն Լուսիրիսա՝ (Բ. ա. իրք 843—835) մեռած էին երբ 833 տարին Սաղմանասար Բ. իւր բանակին սպարապետն ասորեստանեայ բանակաւ մը իրկեց Ռարստոյն վրան, ուր կը թագաւորէր Զարիշուր Ա.² (Բ. ա. իրք 835—820)։ Թէպէտ Սաղմանասար Բ. հակիրճ ոճով մը կ'ըսէ "անոր յաղթեցի", սակայն այնպիսի ոճովն իսկ կը յայտնէ թէ Ռարստոյն "իւր զօրաց մեծաթիւ բազմութեամբն յաղթած է ասորեստանեայ սպարապետին։ Սաղմանասար 831 տարին Տիրգրիսի արեւմտեան ճիւղին ձախակողմն ի Նիրիսի բանակ մը խաւեց, որ Նիրիսիս քաղաքները տապալեց, աւերեց, հրով այրեց, մերկեալ կոհակաց նման անոնց երկրին վրայն անցաւ"։ Այսպիսի վայրենական ընկեացից պատճառն անտարակոյտ լծնէլեցուցին զորք մըն էր։ 830 տարին ուրիշ արշաւանաւ մը Սաղմանասարայ Բ. սպարապետն մտաւ իւր բանակաւ ի Խուբուսկիա եւ ի Մագախիւրու, որոնց առաջինն Վասպուրականի Գուգան՝ եւ երկրորդն Մահկանեան գաւառներն էին։ Երբ անկէ Մանային՝ վրայ արշաւեց, ասոր թագաւորն Ռուգալի՝

¹ Ռարստոն ընդուն կը նշանակէ "նշոյ-արհամարհող, — հետադարձ"։

² Այս թագաւորն Սաղմանասարայ Բ. Նիրուտայ Նիրիսի Տարիւրու ծովուն հիւսիսակողմն էր երբ Սաղմանասարայ սպարապետն անոր վրայ քայլեց (տես յիշեալ Ցարեք. տղք 142—144)։ Յայն է ապա թէ Զարիշուր Ա. Արամիսի եւ Լուսիրիսայ յաջորդն էր, եւ 833 տարին Նիրիսի գաւառին մէջ կը բնակէր։ — Ռարստոն ընդուն Զարիշուր անունն "Վասպուրական կը նշանակէ"։

³ Մանա ըստ Ասորեստանեայն, եւ Մանաս ըստ մեր ազգային արձանագրութեան՝ առաջին անգամ 830 տարին կը յիշուի։ Ընդարձակ երկրն մէջ էր պիւ, որ Երասխայ ափովն էր. անոր վերին կողմանքէն սկսելով՝ Մասիս լեւը, Կոզմոյն, Վարսանուկէ եւ Արտաղ գաւառներն իւր մէջ կը բաժնորակէր։

¹ Իւր երկրորդ յաջորդը՝ ՂԶարիշուր Ա. իրք 828 տարին Բանուկեաց ծովուն արեւելակողմը Տուսպաս քաղաքը փոխադրեցաւ կը դանկը, ուր պատմական արձանագրութիւն մը կ'ապօրոշմէ զասորեստանեան ընդուն։ Տես մեր Les Inscriptions eunéiformes urartiques, թիւ 1։ Որպէս զի այս թագաւորն յիշեալ տարին Տուսպաս կոչուեալ ինչաւ, Ռարստոյն վիճակն տակաւ մեծացած ասորաւոսան պէքք էր որ ըլլար, եւ այս տարածուած Արամիսի ժամանակէն սկսած ըլլաւ էր։

² Կապուսան ծովուն հիւսիսայն եզերաց վրայ վիճակ մը։ Հեր եւ Չարասանգ գաւառին անունն մասամբ այս երկրին անունէն առաւ եկած կ'երեւի։

Ձերտու կամ Խղերտու՝ մայրաքաղաքը թողուց
ու փախաւ։ Ասորեստանեայն անկէ մեծաւ աւա-
րաւ անցաւ Խարբուռն՝, որուն արքային Սուլու-
սուենու գերի ինկաւ։ Ասկէ կապուտան ծովուն
հարաւադրմանն ի Պարսուա իջնալով՝ տիրեց
այլեւայլ քաղաքաց։ Երբ սպարապետն իւր բրու-
նած գերիները Սալմանասարին բերաւ, սա զՍու-
լուսուենու իւր գահը դարձուց։ — Ուրարտուի
թագաւորն Զարիգուր Ա, շատ մ'արքայիկներ
իւր գերիշխանութեան տակ առած ըլլալով, զա-
նոյք իրեն հարկատու բրած էր։ Այս դրութիւնն՝
շաիրեայ երկրաց մէջ Ասորեստանի թագաւորաց
իշխանութեան եւ ազգեցութեան համար թէ
փաստակար էր եւ թէ սպառնալեց լին ապագայ
մը կը յայտնէր։ Իրաց այս վիճակին դարման
մ'ընելու նպատակաւ՝ Սալմանասար Բ, այս եր-
րորդ անգամ ըլլալով՝ 829 տարին իւր սպա-
րապետը բռնակաւ մը նաիրեան երկրաց վրայ
խրկեց։ Մասն նա խաղաղութեամբ ի Խաւսուս-
կիա, եւ ասկէ Մուշափայ վիճակն՝ անցնելով՝
տիրեց քառասունու վեց քաղաքաց, որոնց մէկ
մասն անտարակոյս աւաններ եւ գիւղեր էին։
Ասկէ անմիջապէս Ուրարտուայ վրայ քայլեց, քա-
ղաքներ աւերելով եւ ի հուր դատելով։ Յետոյ
ի Պարսուա իջնալով՝ իւր անցած տեղեաց մէկ
քանիկն տիրեց, եւ բռնած գերիներով Ասորես-
տան դարձան։ Սալմանասարայ Բ, Արձանագրու-
թիւնքն՝ իւր գործել տուած այս արշաւանին
առթիւ զԶարիգուր Ա, շին յիշեր, եւ ոչ իսկ
կ'աւանդեն թէ ասորեստանեայ սպարապետն
Ուրարտուայն հետ ճակատ մը տուած է։ Յայտ
է ապա թէ ասորեստանեայ բանակն աւերմանէ
եւ հրկիզութենէ զատ Ուրարտուի մէջ նշանաւոր
գործ մ'ըրած էր։ Ստոյգ եւս կ'երեւի որ Զա-
րիգուր Ա, այս երկրորդ անգամ Ասորեստանեայց
վրայ յաղթութիւն կատարած է։ Այսու օրինա-
կաւ Զարիգուր կարող եղած է իջնալ գէպ ի
յաւրեւելս հարաւայ, եւ իւր արքայանիստ քա-
ղաքն ընել զՏուկպատ, որուն պատերուն մէջ
երբեք Ասորեստանի զօրքն չկարողացաւ մտնել։
Այս փոխադրութիւնը կրնանք 828 տարին եղած
ընել։ Զարիգուր Ա, զինքն Նաիրի երկրին թա-
գաւոր, «արքայից արքայ, կը կոչէ, եւ կը յաւ-
ելու, «ամեն թագաւորներէն հարկ առի»,։ Ա-
սացուած մըն է այս, եւ թի՛ք ոչ ըստ անշայնի՝
գոնէ մեծաւ մասամբ ճշմարիտ է։ Երբ նոյն թա-

գաւորն կ'ըսէ, «ես աստէն բերդ շինեցի», կ'աւ-
անդէ մեզի որ Ղանայ հաշակաւոր քարաբերդն
ինքն շինած է։ Զարիգուր Ա, Գ. ա. իւր 835
—820 թագաւորած է։ — Այս թագաւորն
հիւսիսայ արեւմտադրվէն հարաւայ արեւելա-
կողմն իջնալով, ինքն զինքն Ուրարտուայ թա-
գաւոր կոչելէ դադարած պէտք էր որ ըլլար։ Եւ
սակայն Ուրարտու անունն բնիկ տեղական եւ
ազգային էր։ Այս դադարման պատճառքն՝ ան-
տարակոյս տեղեաց եւ հանգամանաց փոփոխու-
թիւնն եւ տիրող սովորութիւնն էին։ Անոր յա-
ջորդներն՝ որչափ եւ իրենց իշխանութեան եր-
կիրներն կ'ընդարձակուէին, իրենց բնական փոքր
վիճակին անուսէն՝ Բիւնայի կամ Բիւնայի թա-
գաւոր զերենք կը կոչէին։ Սակայն Ասորեստա-
նեայք զանոնք միշտ Ուրարտուայ թագաւոր
ճանչցան եւ պնդէս կոչեցին։ — Ազգային քա-
ղաքական միաւորութեան նշանաւոր գործն ե-
րեսուն ու մէկ (860—829) տարի Ասորեստա-
նեայց կողմանէ ընդդիմութիւն գտնելէն, եւ Ու-
րարտուայ փոքր վիճակն 860, 857, 833 եւ
829 տարիներու մէջ չորս անգամ՝ արշաւան
կրելէն վերջ, հուսկ ուրեմն յաջողիլ սկսաւ ա-
պահովութեամբ Զարիգուրայ Ա. քաջութեամբն
ու քաղաքական ճարտարմտութեամբն։ Հոյա-
կապ թագաւորս ոչ միայն այս նկատմամբ, այլ
եւ սեպագործ արձանագրութեանց յօրինուածու-
թիւնն Ասորեստանէն փոխ առնելով՝ իւր հայ-
րենաց եւ յեանոց անմահական անուն թողուց։
Ինքն առաջինն եղաւ որ պատմական սեպագիր
արձանագրութիւն մը մեզի թողուց։ Ինչպէս
գրութիւնն, նոյնպէս եւ լեզուն ասորեստանեան
էր։ Անոր օրինակին հետեւեցան իւր յաջորդնե-
րէն շատերն, որոնք իրենց արձանագրութեանց
լեզուն համար յամենայն դէպս՝ միով պահաս,
հայրենականը գործածեցին։ Այսու օրինակաւ՝
կարող ենք այսօր Հայաստանի հնագոյն ժամա-
նակաց լեզուակներուն գործերը գրելէն լիւ-
վին ճանաչալ։ Աւելցնենք աստէն ըսել թէ բուն
արձանագրութիւն մը յօրինել եւ կանգնել տա-
լու իրաւունքն Ուրարտուայ վեհապետներուն
վերապահեալ էր։

Զարիգուրայ Ա. յաջորդեց իւր որդին
Խապուլինիս՝ (Գ. ա. իւր 820—800)։ Ասոր ժա-
մանակ՝ Նաիրեայ ամէն կողմն Ասորեստանի գէմ
եղած ասորութիւնն նորէն բոլորեցեցաւ եւ ապա-
տամբութիւնք ի վեր երեւեցան։ Երբեք Ասորես-
տանի թագաւորն Զամիւռամման Գ. (Գ. ա.

1 Սարթաթ քաղաք Պարսիստանեայ։

2 Բզնանեաց ծովուն արեւմտեց հիւսիսայ ծովագետաց

վրայ Խաւսուսկի քաւառն։

3 Մովսէս արեւորէ։

4 Այս անունն «յարձակուց» կը նշանակէ։

825—812) ստիպուեցաւ երեք արշաւան գործել ի Նաիրի Առաջնոյն համար այս թագաւորն կ'ըսէ. “զՆաիրի՝ իւր բովանդակ տարածութեամբն ցանդն մը պէս գետինը զարկի”, Նրկորդ արշաւանը յանձնեց իւր զօրավարներէն միոյն, այն որ Ուսպինայի՝ (Խապուհներէն) երկրէն երկու հարիւր քաղաքի տիրեց, եւ ճակատամարտի մը մէջ անոր յաղթեց: Նաիրայի երկու արքայիկներ եւս այս արշաւանէն վնասուեցան: Երրորդ արշաւանին՝ Էամսիռամանի Դ. անձամբ Նաիրայի վրայ քայելով՝ արեւելեան մասին գրեթէ բոլոր վիճակներէն հարկ առաւ: Ասոնց մէջ էին Պարսուա, Խուբուսկիա եւ մեծ վիճակն Մաննա (Մաննա): Միացիք՝ որոնք ըստ երեւութի Մասեաց ստորոտը բնակող ժողովուրդն էին, մեծ տառապանք կրեցին. հինգ հարիւր քաղաք, աւան եւ իւր աւերեցան, քանդեցան, ի հոգի դատեցան: Անկէ Գիզիլուռնա¹ անցնելով՝ Ուրաս² բերդաքաղաքին տիրեց: Այս վիճակն արքայիկն էր Պիրիսասի, որուն զօրքէն ինք հազար հոգի պատերազմին մէջ ինկան, ինքն ինք հազար երկու հարիւր զօրքով գերի բռնուեցաւ. եւ երկիրն աւարի մասնուեցաւ: Նոյն ժամանակներն Նաիրայի քաղաքի տիրեցին իրենց հարկն Ասորեստանոյն վճարել փութացին — Ասորեստանեայց Անուանակը տարինեւրուն ցանկին համեմատ՝ Էամսիռամանի Դ. ի յաջորդն Ադազիլորտի Գ. (Ք. ա. 812—783) 808 եւ 807 տարինեւրու մէջ արշաւան գործած է ի Մաննա. սակայն այս արշաւանաց ելքն մեղի անծանօթ կը մնան: — Թէպէտ Խապուհին վերջոյ շեւալ մանր թագաւորաց պէս Էամսիռամանին հարկ առած չէ, եւ անոր դէմ անկախ վիճակի մը մէջ զինքն իր տաննէն, սակայն իւր թագաւորութեան Ասորեստանեայց արշաւանէն կրած ծանր վնասուց զարման մ'ընելու նպատակաւ՝ ինչպէս կ'երեւի՝ իւր ծերութեան ժամանակ հարկ համարեցաւ զեր որդին զՄիտուս³ Ա. իրեն գահակց ընել (Ք. ա. իր 805—800): Արքայորդին իւր հօրը վստահութիւնը չափին աւելի արդարացուց. իրմով Արամիսի մեծ գաղափարն երեւելապէս յարգիւնս առաւ: Միտուս⁴ Մուռաձաձիք եւ Գուրուխու⁵ (Կորդուք) երկիրներուն

իւր հօրն անուամբը տիրելով, անկէ յառաջացեալ զէպ ի Կապուտան ծովուն արեւմտեան եղբրը, հոն Արեւ-դից Նուիրեալ Արիւնեայ¹ քաղաքին եւ Նուիրեայ² եւ ասոնց շրջակայից եւս տիրեց, եւ երկու կապուտ անոնց վրայ ուրարտեան լեզուաւ պատմական արձանագրութիւն մը քանդակել տալով, զմին Գուրուխուայ Խուբուսիս վիճակին մէջ³ եւ միւսն Ուսպինայ քաղաքին մատերը կանգնեց⁴: Խապուհնայ կենդանութեան ատեն՝ Միտուս Ա. Գեղամայ ծովուն արեւմտակողմանքն եւս արշաւեց, ուրանոր Ուստարուսայ որդւոյն ամրոցներուն, Նաիրայի որդւոյն եւ Լուսասեանց եւ Կատարգասեանց վիճակներուն տիրեց, եւ աւարաւ ճուսպաս դարձաւ: Այսու եղանակաւ Ուրարտուայ թագաւորութեան սահմաններն զէպ յարեւելյ հիւսիսոյ եւս ընդարձակեցան: Խապուհին իւր կրօնափութեամբն այլեւայլ մեհեաններ կանգնեց, Նշանաւոր է Յաշտից կարգաւորութիւնն⁵ զոր իւր քրմայեալք ինքն եւ իւր գահակցն Միտուս Ա. յօրինեցին, եւ որով ուրարտեան ամենազից կաճառը մեծաւ մասամբ մեզ յայտնի թէ Երամանակ հարստութիւնն ունի Միտուսով իւր ամենահօգոր պաշտպանը:

Միտուս Ա. իւր միակ առանձինն թագաւորութեան ժամանակ (Ք. ա. իր 800—780) գործած երեւելի գործերոյն իւր նախորդներէն եւ յաջորդներէն շքեղագոյն հանդիսացաւ: Նախ՝ որպէս հաւանական թուի, Քիւնայի արեւելակողմն Երիտուխ (Երուանդունիք) վիճակը նուաճելէն վերջ, Բղնուռեաց ծովուն արեւմտակողմն եւս արշաւան մը գործեց եւ բազմաթիւ քաղաքաց տիրեց⁶: Ասկէ միջին Արածանւոյն աջակողմը՝ Դիւտուսայ-որդւոյն (Դիւտուսի) մանր հարստութեան վիճակին վրայ քայլեց: Այս գերդաստանն Նաիրայի հնագոյններէն եւ քաղաքոյններէն էր. անոր Ուրուրուրիս թագաւորին թէ Սասիլուս գլխաւոր քաղաքին եւ թէ վիճակին տիրեց. եւ որպէս զի պարտելոյն հպա-

¹ Արիլ Արտիւա աւան:

² Արիլ Ռուք քաղաք:

³ Կորդուք հարաւայ արեւելակողմն Միտուք կամ Միտուք կամ Միտուք աւանին մաս: Այս արձանագրութիւնն մեր հաւաքածոյն մէջ ունի թիւ 2: Կապուտ անուն մէկ երեւն տարեւտանեայ լեռնաւ արձանագրութիւն մ'ալ կայ (մեր 454 թիւ) որ լոկ կրօնական-ընծայական Նիւիրեայ վրայ կը խօսի: Թուի թէ՛ այս վերջին արձանագրութիւնն նորոգ տրեւալ երկրաց Խապուհնայ այցելութեան առթիւ յետոյ քանդակուած է:

⁴ Մեր հաւաքածոյն մէջ թիւ 2*:

⁵ Յու մեր հաւաքածոյն մէջ՝ արձանագր. թիւ 9:

⁶ 42—42*:

⁴ Ուսպինայ՝ ըստ տարեւտ. արձանագրութեան:

⁵ Կարի հաւանականորէն՝ Գողթան գետաւան: Գիզիլուռնաց մեծ վիճակ մըն էր, որուն մէջն էր Ուրարտաց երկիրը, որ Ուրաս բերդաքաղաքին շրջակայքէն կը բաժանար: Այս Ուրարտաց երկիրը մեր մասնագրութեց Արեւիք գաւառին հետ նոյն կը համարուի:

⁶ Այս անունն կը նշանակէ «լուսին»:

⁷ Գուրուխուի յօդուքը կը թարգմանի «գալարդիք»:

տակութեան վրայ ապահով ըլլայ, անկէ պատանդներ առաւ Ուրիշ երկու մանր թագաւորաց վիճակներն ալ իւր պետութեան երկրաց միացուց: Երիզուասայ-որդւոյն (Երիզուասի) վիճակն եւ անոր արքայանիստ քաղաքն Ղուխուշան Նոյնպէս Միւնուայ Ա. զինուց առելէ խոնարհ չեցան: Ասորք վերին Երասխայ բանակողքն եւ Քասաղ գետոյն վրայ ջրլուռ էին: Թուր թէ Ազադնիրարի Ա. Ասորեստանայց թագաւորն Մանասայ տիրած էր. ուստի իւր ազգայնոց երկիրն օտարին լուծէն ազատելու նպատակաւ՝ Թմարան մը սկիզբը Միւնուասայ բանակներն մտան ի Մանաս: Ուրարտացիին այն երկիրն եւ անոր զօրքն իւր իսկ անձին սեպհականեց: Նոյն տարին՝ աշխարհակալ թագաւորն Նաիրեայ արեւմտակողմանքն արշաւելով, կ'անցնէ Եփրատ գետը, եւ Մոսորէի մէջ Սադ'ալիսի-որդւոյն վիճակին եւ ասոր սահմանակից քաղաքի մը կը տիրէ: Ազդին կամ Ազիւացւոց՝ վիճակին եւս տիրելով՝ երկու հազարէն աւելի մարդիկ այն կողմերէն գերի բխանա տարաւ: Ազդին եւ ասոր հարաւակողմանքն ու հարաւայ արեւելակողմանքն Ասորեստանայց իշխանութեան տակ էին: Միւնուաս Ա. դէպ յարեւմուտս կրկին արշաւանաւ մը խուզանա վիճակին եւ անոր համանուն գլխաւոր քաղաքին¹, Չուպաս երկիրն² եւ Պուսերիւս³ քաղաքն տիրեց: Անցաւ Եփրատ գետը, եւ Մելի-այս⁴ քաղաքն տիրելով, անոր Շուլիխաուալիս անուն թագաւորը բռնեց եւ Բիանա փոխադրեց: — Ասորեստանայց Անուանակիր տարիներու ցանկին համեմատ՝ Ազադնիրարի Գ. 802, 795, 792 եւ 785 տարիներու մէջ՝ մեծ Զաւ (Գալլ) գետոյն վերնակողմը խուրուսկիա վիճակին վրայ անձամբ քալած է: Նոյն թագաւորին քաղաքն ղիմատախտակի արձանագրութիւնն (տողք 7—9) կ'աւանդէ որ Ազադնիրարի Գ. Պարսուա, Անդիու (Անձուացիք), Արգազանա, Ալլարիա (Աւսերանք), Մաննա եւ Գիդիլուսդա վիճակաց եւ Նա'րիա՝ իւր բովանդակ տարածութեամբ տիրեց: Սալայն մարթ եւ ի միտ առնուլ թէ Միւնուաս Ա. Ասորեստանայց դէպ յաջողութեամբ մրցած է, եւ Ազադնիրարեայ արշաւանքն

ծանր ու աւելական հետեւութիւն մը չէ ունեցած գոնեա Բիանա վիճակին համար: — Միւնուաս Ա. քաղաքային եւ կրօնական բազմաթիւ շինութիւններ եւս ըրած է՝ 8արդ մեզի ծանօթ արձանագրութեանց մէջ՝ համեմատութեամբ մեծագոյն մասն իրմէ է:

Հնագոյն Հայաստանի վեհապետաց մէջ Նշանաւորագունին մահուանէ ետքը՝ անոր յաջորդեց իւր որդին Արգիստիս՝ Ա. (Ք. ա. իւր 780—755): Ասոր թագաւորութեան սկիզբներն՝ հպատակ արքայիկներէն շատերն ասոր տամնեցան, սակայն Արգիստիս Ա. շուտով անոնց ցուցուց որ իւր հօրմէն վեհապետութեան հետ անոր քաջութիւնն եւս ժառանգած էր,⁵ կանխաւ իւր հօրմէն նուաճեալ Գիւսուսայ-որդւոց վիճակին Ուրարուսիս թագաւորին եւ ուրիշ երկու մանր թագաւորաց յաղթեց: Սերիազիս վիճակն՝ նուաճեց եւ անոր քաղաքներն այրեց: Կուր գետոյն վերնագոյն կողմանքն եւս արշաւելով՝ Զարախասայց վիճակը (Զաւաիք գաւառ) եւ ուրիշ տեղերը նուաճեց. ինչաւ Երասխայ ստորին կողմանքը, եւ Բաբանիս վիճակը (Սիւնեաց Հաբանք)՝ Հնազանդեցոյց: Գեղամայ ծովուն արեւմտակողմը՝ Եսիուսին եւ Երիասայ-որդւոց երկրաց վրայ. ասկէ եւ դէպ յարեւմուտս՝ արեւմտեան Եփրատայ եւ Երասխայ աղբերականց կողմանքն Արուսացւոց երկիրն վրայ քալելով, զանոնք նուաճեց, եւ վերնոյս արքայանիստ Ուրիէուս քաղաքը առաւ: Միջին Երասխայ ձախակողմը գտնուող այլեւայլ վիճակներ՝ Արգիստեայ Ա. հպատակեցան: Ասոնց մէջ երեւելին էր Աւրացւոց վիճակն⁶ (Արեւիք գաւառ): — Արգիստիս Ա. Եփրատայ աղեղան արեւմտակողմը գտնուող օտարազգի ժողովրդաց վրայ՝ իւր հօրը գործածած իշխանութիւնը չկորսնցնելու համար, իւր յաղթող զէնքը խառացւոց մէկ թագաւորին խիստերօսագայի վրայ

¹ Ցես մը հնաւորեցոյն մէջ 10—18 եւ 58—65 թիւ արձանագրութիւնները:

² Կը Նշանակէ «պիտակ, սպիտակաշուշ»:

³ Զնեք կընտր ստուգութեամբ գիտած թէ Արգիստիս Ա. քանի տեղամ մարտ արշաւան զարած է, Սակայն ինչէ իւր Շքեք Արձանագրութեան Ա. 16. Բ. 24. Գ. 19. Գ. 13, 41, 86. Եւ 11. Ի. 10, 32, 89 տողերն նկատելով՝ որոցք մէջ նուաճած երկիրներն եւս մէկ «ստուգութեան» մը օտարացի կ'ընէ, պէտք է ըսել թէ ասան արշաւան զորածած է ասան այլեւայլ տարուան մէջ:

⁴ Հաւանականորեն՝ Ցուրուսերին մէջ Ազիտփա գաւառին Զարիւստ քաղաքին վիճակն:

⁵ Այս վիճակն ունէր ամուր քաղաք մը՝ Ուրաս, որուն տնտեսն վիճակն կըտուած էր: Այս քաղաքն Շաւմիւսման Գ. (Ք. ա. 825—812) Ասորեստանայց թագաւորին Հարթ-Կոթողին մէջ (տիւն Գ. 10) յիշուած է:

¹ Այս երկիրն կրտսեր ժամանակաց մէջ Փոքր Հայք կըտուեցաւ:

² Ըստ ասորեստ. արձանագրութեանց՝ Ալիլ:

³ Մեր մասնագրաց խոնջայ գաւառն եւ խոնջայ քաղաքն:

⁴ Ըստ ասորեստ. արձանագրութեանց՝ Սուբարի, Սուբարի:

⁵ Հաւանականորեն՝ արգի Բալու քաղաքն:

⁶ Մելիտին, որ արգի Մալաթիա քաղաքն ինչ մը հեռու՝ անոր արեւելակողմն էր:

գարձուց: Այն կողմանքը Ներքեա վիճակն եւ ուրիշ վիճակներ եւ քաղաքներ նուաճեց. Մեւ լիպտա քաղաքը մտնելով՝ անոր մէջ գտնուած արգիւնքը ճուարատու-որդւոյն երկրին պատանեաց հետ Բիանա գաղթեցուց: Ասկէ դէպ յարեւմտոս յառաջ խաղալով, Մեւլիսա՝ գետոյն երկու եզերաց վրայ գտնուած վիճակաց ու քաղաքաց տիրեց: Կապպադովկոյ արեւմտեան սահմանաց վրայ եղած Մարմուանիս (Մերիմենէ) եւ Քա՛մանյանիս (Քամանենէ) վիճակներն՝¹ եւս ինկան իւր իշխանութեան ներքեւ: Այս կողմերէն 22,274 արք եւ կանայք եւ տղայք գերի տարուեցան ի Բիանա, եւ բազմաթիւ ձիեր, եզինք եւ ոչխարք յաղթողին ձեռքն ինկան: — Գեղամայ ծովուն մատուոր քանի որ վիճակներ կրկին անգամ կը խլտնէին: Արգիստիս իւր յաղթող բանակաւն Երասին անցաւ, զարկաւ Ետիւսանաց երկրին թագաւորները. Հուբուրդա (Խորովաներա) վիճակը նուաճեց եւ Ուխուս-տինս վիճակը ոչնչացուց. Խախիացուց վիճակին՝² քաղաքներն այրեց, եւ խռովարարներն ի գետս եւ ի հոլը մատնեց: — Ուրարտացւոյն զօրութիւնն իւր Ժագը հասած էր. որոշեց ապա Արգիստիս Ա. իւր ազգային երկիրներէն վճնտել Ասորեստանցիները, որոնք Ազադիբերայ Ա. ժամանակէն հոն հաստատակ էին: «Գնդով ոտանաւոր զօրաց չունցի» կ'ըսէ արի թագաւորն, եւ նախ Վասպուրականի հարաւակողմն արշաւելով, Կուլասիս (Կուղանովիս), Բաբանիս (Պասպարունիք) եւ Բուստուս (Բուսունիք) երկիրներն առաւ: Այս կողմերէն դէպ ի Կապուտան ծովն յառաջ խաղալով, Նոյն ծովուն արեւմտից հիւսիսակողմը՝ Բարուստա (Ջարեհաւան) եւ հարաւայ արեւելակողմը Բարսուս վիճակներուն տիրեց: Թուի թէ Արգիստիս Ա. քանի մ'անգամ Ասորեստանեայց հետ պատերազմած է: Չանոնք ուրարտեան երկիրներէն արտաքսել շշտանալով, բուն Ասորեստանի շինից վրայ արշաւեց Արգիստիս, եւ զանոնք ազգային մէջ երկրին միացուց: Արգիստեայ ժամանակակից էր Ասորեստանի թագաւորն Սաղմանասար Գ. (Ք. ա. 783—771), որուն համար Անուանկիր տարներու ցանկն կ'աւանդէ որ 781, 780, 779, 778, 776 եւ 774 տարիներու մէջ «Երկիրն Ուրարտու» արշաւանք գործած է: Անտարակոյս՝ Սաղմանասար Գ. Արգիստեայ աշ-

խարհակալութիւններն արգիւելու նպատակաւ այլեւայլ տարիներու մէջ Ուրարտուայ վրայ քայլած է, սակայն յանգուտս: Նոյն թագաւորն արգէն 782 եւ 777 տարիները, եւ անոր յաջորդն Ասորդան Գ. (Ք. ա. 771—753) 769 տարին Իրու՝³ երկրին վրայ արշաւան գործած են: Այսպիսի լոկ յիշատակութիւններէն իրաւամբ գուշակել մարթ է՝ որ Արգիստիս Ա. Ասորեստանեայց իւր ազգային երկրաց մէջ ունեցած զօրութիւնը խորտակած է: — Յաղթող թագաւորն ստիպուեցաւ իւր զենքերը Նոյն իսկ իւր համազգի մանր թագաւորաց վրայ գործածել: Արիստուս⁴ երկրին գլխաւոր քաղաքովն՝ ուրիշ վաթսուն քաղաքաց, եւ Նյանիս⁵ վիճակին եւս տիրելով, Գանաց ընդարձակ երկրին վիճակներն եւս նուաճեց: Իւր հայրն Միւնուաս Ա. կանխաւ Մանասայ թագաւորութեան տիրած, թէ երկիրն եւ թէ զօրքն իւր անձին սեպհականած էր. սակայն Մանացուց թագաւորութիւնը զօրաւորագոյն էր քան զայլ մանր իշխանութիւնս, եւ այս երկրին արքայիկներ կարծես միշտ աւելի Ասորեստանեայս կը միտէին՝ քան թէ յՈւրարտային: Նոյն ժամանակներն՝ Մանասայ վրայ կը թագաւորէր Աղա Ա.: Արգիստիս՝ Կապուտան ծովուն եզերքն Ուրմիսացուց վիճակին եւ ուրիշ վիճակաց եւ քաղաքաց վրայ իւր իշխանութիւնը հաստատելով՝ մեծաւ աւարաւ եւս դարձան: Տարեանս (Տարուն) վիճակն, ճուարացուց՝ երկրին իշխանքն եւ Գուրբուս⁶ երկիրն եւս անոր յաղթող զինուց առջեւ խնարհեցան: Թագաւորն այս երեք վիճակներէն առած գերիներուն եւ ուղղմամբ երեց վեցերորդ մասը Բադդիսի՝ բարձրագոյն դից, ընծայեց: Մանացուց թագաւորն կրկին անգամ ապստամբութեան դէռը բացած ըլլալով, Արգիստիս Ա. քայեց անոր վրայ. անոր Սմերիլիսդիտիս մէջ արքայանիստ քաղաքն առաւ: Ասկէ Երասին անցնելով՝ Գուլուսայ-որդւոյն-ցեղին երկիրը (Գուլուն գաւառ) եւ Երիտասայ-որդւոյն վիճակը՝⁶ հնազանդեցուց, Ետիւսանաց երկրին այլեւայլ կողմանքն եւ

¹ Ըստ երէ ութին՝ այս երկիրն զարգուաց հարաւայողն կը գտնուէր:

² Հուանականօրէն՝ Մոկաց Արգասովիտ գաւառն:

³ Ասպուրականի հարաւակողմն Աշաւիս գաւառն:

⁴ Հուանականօրէն՝ արեւելեան Եփրատայ վերին կողմանց տիգրիզը՝ ճուարտանտի գաւառն:

⁵ Ըստ ասորեստ. արձանագրութեանց Նիբիւս, Կուլիսի կամ Նիբիւսի, որ Տեգրիսի արեւմտեան ձիւղջոյն եզերքն կը տարածուէր գէպ յարեւելս եւ ի հիւսիս արեւելքէ:

⁶ Հուանականօրէն Երեւան քաղաքին վիճակն:

¹ Մեծուս գետ: արգի Թաթմա-Սուս:

² Յետ Պաղմասայ աշխարհագրութիւն՝ Ե. 6, 12.

³ Թուի թէ այս վիճակին անունն Ուտի նահանգին խաղաղ քաղաքն այնպէս կոչուած է:

Արդինիս (Այրարատայ Արդեանք) քաղաքը նուաճեց, գեղերայ ծովակին հիսսիսյ արեւմտակողմանքն եւս տեսան Բիւսնացւոյն անպարտելի բանակները. ուրանոր Արդիստիս Ա. Իրդանիւնիս (Արտաշան) քաղաքին եւ Խորհրդուլուս վիճակին տիրեց, Աշխարհաբալ թագաւորս տիրեց նաեւ Իրիւնիս¹ երկրին, այս եւ Արաց աշխարհին: Անուրեւան գետոյն կողմները գրտնաւոր քանի մը վիճակներն եւս նուաճեց: — Ապա՝ յաղթող արքայն Արգիստիս Ա. ոչ միայն իւր հօրմէ ժառանգած երկիրները պահեց կամ նորէն ստացաւ զինուք, այլ անոնց վրայ Փոքր Ասիոյ եւ կովկասային կողմերէն երկիրներն եւս աւելցուց: Գրեթէ ամէն արշաւանէն՝ բազմաթիւ արս, կանայս եւ տղայս, ձիեր, եգեր, ու խարներ եւ ուղափոխ Բիւսնա կը փոխադրէր: Այսու օրինակաւ՝ մինչեւ զԲիւսնա մէկ կողմանէ պաճարաւ կը հարստանացնէր, միւս կողմանէ՝ պատերազմներով նուազեալ Բիւսնայի զինուորական ժողովորեան պարսպաքը կը լցընէր: Զարիդուրիս Բ. (Ք. ա. իբր 755—730) իւր հօրը յաջորդելով՝ նոյն դժուարութիւնները կրեց, զորս իւր հօրը թագաւորութեան սկիզբները՝ Ուրարտուայ ճամաջեմ եւ հպատակ մանր արքայիկներն անոր դէմ՝ յարուցէր էին: Ուրարտուայ գրեթէ բոլորեալ արեւելեան մասն, եւ արեւմտեան ծայրի երկիրներն եւ օտարազգի իշխանք Արգիստայ Ա. մահուանէ վերջ ապստամբեցան: Մասնա եւ Վասպուրականի մէջ Բարբլու (Պարսիկ) երկիրներն, Վասպուրտան ծովուն արեւմտակողմը՝ Ուրմիսանցի եւ Բարուտանցիք նշխահեցին զՈւրարտանցին: Զարիդուրիս Բ. քայեց անոնց վրայ, յաղթեց անոնց, վաթսուն օրուան մէջ քանուկիւրք քաղաք գրաւեց, շատ քաղաք եւս այրեց եւ այն երկիրներն իւր անձին սեպհականեց: Ի դարձին ի Բիւսնա՝ պաճարաց մեծ աւարաւ հանդերձ՝ 8000 ազնուատոհմ անձինք եւ կանայն ու տղայք մեծ բազմութիւն մ'իւր հետը բերան: Յետոյ անցաւ Նրատս գետը, եւ Գեղամայ ծովակին արեւմտակողմը՝ Նախուսեանց, Լիբիւսեանց եւ Նախիւս երկիրները նուաճեց: Արիւնիս անուն արքայիկ մը՝ իւր զօրքովն ու ցեղովը նուաճեցաւ: Նոյն բախտն ունեցան Իրկուսանիս արքայիկն, իւր բանակն ու ցեղն. եւ Զարիդուրիս՝ Իրկուսանայ արքայիկան Իրուսանիս² քաղաքին տիրեց: Նոյնն պատահեցաւ Ունեիդաս արքայիկին, որուն իրգուանիս ար-

քայական քաղաքն առաւ: Պուսինիս (Պուսն) քաղաքին արքայիկն՝ հպատակեցաւ Զարիդուրիս Բ., որ եղանց ու ոչխարաց աւարօք՝ 4000 ազնուականն եւ ուսմէն բազմաթիւ արս ու կանայս եւ տղայս այս կողմերէն ի Բիւսնա փոխադրեց: Ասկէ Վուր գետոյն ստորնագոյն կողմանքն արշաւելով, Արքուքիս արքայիկին երկիրը (Գարգարացոց գաւառը) նուաճեց, իսկ Ուրտասու-որդոյն վիճակը (Աւարդանակերտ գաւառն) յատակեց: Նոյն գետոյն միջին կողմը՝ Լուրիսի-որդոյն¹ Ձինալիւրիս արքայիկին քաղաքը՝ զՏուրխուրիս, եւ անոր ցեղը նուաճեց: Զարիդուրիս Բ. արեւելեան կողմանց խուզութիւնները խաղաղացընեցէն վերջ՝ իւր զէնքերն Ուրարտուայ արեւմտակողմը դարձուց. եւ Արածանույ ստորնագոյն կողմանքը Տուրխուրիս (Չմկանաք) քաղաքին տիրելով, երկրին պատանիները կախաղան հանեց: Պարանաղեայ՝ Անի քաղաքն եւ Եկեղեաց վիճակին Արուսիս (Նիդա) եւ ուրիշ քաղաքներ խնայահեցան Բիւսնացոյն առջեւ: Զարիդուրիս Բ. անցաւ բուն Ուրարտուայ սահմանները, եւ Մուսաս երկրին եւ Չապաս քաղաքն վիճակն տիրեց: Քաղաքաց մէկ մասը գրաւեց եւ մէկ մասն այրեց. եւ ապագային ապաշովութեան համար՝ այս երկրաց իշխանութիւններէն յիսուն բարետոհմիկ պատանդ առաւ: Մեծիպաս քաղաքին թագաւորը՝ զՍիսերուադաս եւ իւր ազգը մարտիւ պատերազմաւ նուաճելով, զանի բունեց, անոր երկրաց ու քաղաքաց տիրեց. ոսկի, արծաթ, մեծագին բաժանիւր եւ պատանդներ առաւ: Իսկ խիտերուադայի անունը փոխելով, զանի Բիւսնա փոխադրեց: — Զարիդուրիս Բ. իւր հօրը՝ Վապագուրիկիոյ արեւմտեան սահմանագլուխները տիրած երկու վիճակաց վրայ՝ անոնց հարաւակողմը Տէանիսիս² վիճակն եւս աւելցուց: Ի՛նչա զօրօք դէպ Վստորիս, եւ Արպադ քաղաքն ուրարտեան յաղթող բանակները տեսաւ: — Սակայն բախտն աստէն լքեալ թողուց զԶարիդուրիս՝ զյաղթողն այնքան պատերազմաց: Ասորեստանի զօրութիւնն՝ վերջին թագաւորներու ժամանակ խիտ տկարացած էր: Այլեւայլ ապստամբութիւններէ վերջ՝ Նախիւս հարստութիւնն ինչայով, Թագաւորիպադար Գ. (Ք. ա. 745—727) գահն ելաւ: Իւր առջեւն ունէր հօգը եւ յաղթող ոստի մը՝ զԶարիդու-

¹ Այլ նշանակէ՝ վերին, վերնակողմն:

² Հուսանակածօրէն՝ Նրեւան քաղաքն:

¹ Ի տարբերութեամբ Պուսիսիս քաղաքն այս Լուրիս կոչուած արքայիկն առաւ եւ իւր անունը:

² Տէանիս, ի Վապագուրիկիոյ ըստ Պտղոմէոս, Ե. 6, 18:

րիս Բ., որ ստորեստանեայ աշխարհակալ թագաւորաց ժառանգութիւնն իւր թագին կ'ուզէր կապել: Թագազաւթիադար Գ. հասաւ անոր վրայ, եւ Արպազ քաղաքին առջեւ արիւնահեղ ձակապատմարտի անոր յաղթեց: Զայս կը ջուռնեն մեզի Անուանակի տարիներու ցանկին 743 տարւոյն կցեալ "ի քաղաքն Արպազ Ռւարտիայ զօրաց ջարդո՞, խօսքերն: Աստէն պատմութիւնն կը լռէ մինչեւ 739 տարին, յորում՝ ըստ վերոյիշեալ ցանկին, Թագազաւթիադար Գ. անձամբ Ուլլուքա երկիրն արշաւեց, որ թուի թէ Ծովագ աշխարհէն արեւելակողմն էր: Նոյն ցանկին համեմատ՝ անկէ երեք տարի վերջ՝ արշաւան մ'ալ ըրաւ Ղինուէացին "ի ստորոտ Ղալ լեռին," որ Ուլլուքա վիճակին հիւսիսակողմն պէտք էր ըլլար: Եթէ այս շարժմանց սկզբնապատճառն չէր Ռւարտացիին՝ ինչպէս հասանական է թէ էր արդարեւ, այս ստոյգ է թէ Զարիգուրիս Բ. կարող եղաւ Միլադեւտաց եւ Փոքր Ասիոյ մէջոնց դստուող քանի մը թագաւորաց հետ դաշնակցութիւն մը կազմել, որպէս զի Ասորեստանի ատեցեալ պետութիւնն ընդ միշտ խնայարհեցընէ: Ռւարտացւոյն դաշնակցութեան մէջ մտան՝ Միլիդայի թագաւորն Սուլումալ, Կուսմուխայ թագաւորն Կուշտասպի, Գամգումայ՝ թագաւորն Գարխուլար եւ Մասի-իլու անուն իշխան մը: 735 տարին՝ Զարիգուրիս Բ. անձամբ ներկայ կը գտնուէր իւր դաշնակցաց երկիրներուն մէջ, ուսկից անտարակոյս դէպ յԱսորիս եւ ի Պաղեստին հջոր արշաւան մը գործել կը խորհէին: Սակայն Թագազաւթիադար Ա. անոնց ժամանակ չմոլորով՝ Կուսմուխայ մէջ երկու ձակապատմարտով՝ դաշնակցաց զօրութիւնը խորտակեց: Ղախ նոյն երկրին դիտան՝ եւ յետոյ խալիվ վիճակաց մէջ յաղթուեցան դաշնակիցք: Զարիգուրիս Բ. ստիպուեցաւ մտնել իւր երկրաց մէջ. եւ Ղինուէացին անոր ետեւէն մտնելով յՈւրարտու, բովանդակ հարաւակողմը մինչեւ զգետն Արածանի՝ գրաւեց եւ թագաւորը հօտապատի մէջ պաշարեց. սակայն չկրցաւ քաղաքն առնուլ, այլ հոն արձանագրութիւն մը կանգնելով՝

1 Գամգում Եփրատայ միջին կողմանց արեւմտակողմը վիճակ մըն էր:

2 Անուանակի տարիներու ցանկին մէջ այս տարւոյն համար սխալաւ "յերկիրն Ռւարտու" բառերն Թագազաւթիադար Գ. ի Զարիգուրիս Բ. ի վրայ կատարած յաղթութիւնն եւ Ռւարտուայ վրայ գործած արշաւան կ'սկի նարեկն անտարակոյս:

3 Ղինուէացի Գալատիին արձանագրութեան 322 տուրքն նաեւ Ռաւարտու բառերն՝ Արածանի կամ արգի Մուրատ-Սու գետը կը նշանակեն:

քաղեց դէպ ի հարաւ արեւելից, եւ Բուստուս, Բարիլու, Ինու վիճակաց, Պասուսայի եւ Կապուտան ծովան բոլորաբլբը դսնուող միւս վիճակաց տիրեց: — Ինչպէս յայտնի է, Զարիգուրիս Բ. չյաջողեցաւ Ասորեստանեայց տէնութեան ժառանգութիւնն ինքեան կողմը: Ոչ միայն Եփրատայ արեւմտե արեւմտակողմանքն եղող օտարազգեաց երկիրներն, այլ Ռւարտուայ հարաւակողմանքն ամբողջապէս կորան: Զարիգուրիս Բ. կը մնային յարեւմտից՝ Մոսորի արեւելեան սահմաններէն մինչեւ Կասպից ծովն եղած երկիրներն եւ Ասպուրականի արեւմտեան կողմանքն: — Ս Գրոց մէջ կը կարգանք (Բ. Թագ. ԺԶ, 9) որ Թագազաւթիադար Գ. "Ասորեստանեայց արքայն Գամասկոսի վրայ քաղեց, զայն առաւ եւ ժողովուրդն ի իր գերի տարաւ," Այս դէպքը 731 տարին պատահած է: Գիտնականը ոմանք կ'ըսեն թէ այս յիրէ Հայաստանի Կուր գետն է, որուն քով բնակեցան այն Ասորիք: Հասանութեան թուի թէ Թագազաւթիադար Գ. Գաղապղէ եւ Ղեփթաղիմայ երկրէն Ասորեստան գերի տարած Հրեայնները (Բ. Թագ. ԺԶ, 29) վերոյիշեալ Ասորաց քով՝ Կուր գետոյն մօտ Սպիք գաւառին մէջ հաստատած է: — Այս թագաւորն ասորեստանեայ պետութեան հարկատու ըրաւ զԿասկայս (Խաղիւք, Խաղտիք), որոնք ուրարտեան ժողովրդաց հետ անձուկ նշանակաւ ազգակից էին:

Ռուշաս Ա. (Ք. թ. իրը 730 — 714) յաջորդեց իւր հօրը Զարիգուրիս Բ.: Թագաւորութիւնն աղէտաւոր պատերազմէ մը վերջ հանգիստ առնելու պէտք ունէր՝ երբ Կուր գետոյն հարաւակողման եւ Երասխայ միջին կողմանց երկիրներն ապստամբեցան: Քալեց անոնց վրայ Ռուշաս Ա., քանուկերեք մանր թագաւորաց յաղթեց Ա. անոնց երկիրները գրաւեց: Անոնց մէջ էին գլխաւորապէս՝ Ալգիւրա,¹ Արբուլ քինիս,² Սանատուացիք,³ Ասեգուք,⁴ Բաբասեանք կամ Բաբասիս,⁵ Մեկացիք,⁶ եւ ուրիշ երկիրներ կամ վիճակք: — Ռուշաս Ա. ապրտամբ արքայիկներն նուաճեցէն վերջ, բնակաւ նապէս իւր հօրը կորսնցուցած երկիրները կրկին ձեռք բերելու եւ Ասորեստանեայց ազգեցու-

1 Գեա Fr. Lenormant, Lettres assyriologiques, 1871, t. I, 162-163:

2 Անարա գաւառ. Կողբիսացուց:

3 Պարսկականի մէջ Գարգարացիք:

4 Արեւեաց Սանատուացիք:

5 Արցախի Սոթք գաւառն:

6 Անդ. Միւս Հաթանդ:

7 Արեւեաց հարաւակողմը Միլիդ քաղաքին վիճակն:

Թիւնն Ուրարտուէն բողոքողին ընջելու ձեռնարկէր: Դժուարին գործոյն մէջ յաջողելու համար պէտք էր Ստորեաստանայց հպատակ եւ կամ կողմնակից թագաւորները յիշքն յանդուգանէր: Նոյն աստիները Մանասայ վրայ կը թագաւորէր Իրանը, որ Ստորեաստանայց թագաւոր Սարգսնի (հ. ա. 722—705) հպատակ ըլլալը լաւագոյն կը տեպէր, քան թէ իւր ցեղակից Ռուշասայ Ա.: Ստոր կողմնակից էին քանի մը քաղաքներ եւ Զիկիրտա վիճակին արքային Միտատտի. այս իշխանն Իրանըէն ապստամբեալ Սուանդարիւսը ու Դուրդուկկա ամուր քաղաքացի իւր բանակն օգնութեան խաւրց: Յամին 719 Սարգսն բանակաւ մ'եկաւ ի Մանաս, երկիրը խաղաղացուց եւ ապստամբեալ քաղաքներէն՝ բնակչաց մէկ մասն Ստորեաստան գերի տարաւ եւ մէկ մասն ալ ստորին Ստորիք փոխադրեց: Իրանդուին յաջորդեց իւր որդին Աշա, որ իւր հօրը քաղաքականութեան կը հետեւէր: Ստոր համար Ռուշաս Ա. վերոյիշեալ Միտատտին, Ումիլլայն վիճակին արքայիկը զԲագդատտի եւ Մանասայ կողմնակիցներն իւր կողմը վաստակեցաւ: Ասոնք զԱշա սպաննեցին: 716 տարին եկաւ Սարգսն անոնց վրայ, արքայասպանները պատժեց, եւ Աշայի եղբայրը՝ զՈւլլուսուն, Մանասայ վրայ թագաւորեցուց: Սակայն Ռուշաս Ա. զՈւլլուսուն իւր խորհրդոց հաղորդ ընելու յաջողեցաւ: Կարալլա վիճակին արքային Ասուրլի, Ալուբիբայի՝ արքային Խոտի եւս Ռուլուսունի նման՝ Ռուշասայ Ա. հպատակեցան: Առանց յապաղելու՝ Սարգսն այս միաբանութիւնը խորտակեց, զիւրիտա Մանասայ արքայանիստ քաղաքը կրակի առաւ: Ասուրլի եւ Խոտի արքայիկներն պատժուեցան. սակայն Ռուլուսուն եւ բովանդակ Մանաս երկիրն Սարգսնի գերութիւնը ինդրած ըլլալուն համար, Նիսուէացին անոնց ներքեւ, եւ զՈւլլուսուն նորէն արքունեակն դահը նստեցուց: Նազիւ թէ Սարգսն հեռացաւ, Ռուշաս Ա. Մանասայ մէկ կուսակալն Դաիուկիւի միջոցաւ զՈւլլուսուն դարձեալ իրեն վաստակեցաւ. սակայն որպէս զի Մանացին իրեն հաւատարիմ մնար, անոր որդին անկէ պատանդ ածուելէն զատ, քանուկերկու բերդաքաղաքներ եւս իւր պարգեւ առաւ: Սարգսն այս բաներս լսելով՝ 715 տարին երրորդ անգամ քալեց Մանասայ վրայ. եւ այս անգամ Ռուշասայ Ա. զօրաց հետ կուռելով՝ նոյն բերդաքաղաքներուն տիրեց: Ռուլուսուն սարսափած՝ թողուց իւր ար-

քայանիստ քաղաքն եւ դժուարին լերանց մէջ փախաւ: Սարգսն նոյն բերդաքաղաքներն եւ ուրիշ քաղաքներ ու վիճակներ առաւ: Ռուլուսուն՝ թռչնոյ մը նման թռաւ եկաւ, եւ Սարգսնի սոյն փախուեցաւ. եւ սա դարձեալ զՄանացին իւր արքայական աթոռը դրաւ: — Սարգսն գիտնալով թէ այս ամէն շարժմանց սկզբնապատճառն Ռուրարտացին էր, ՀՀամարձակեցաւ ուղղակի անոր հետ ի վեգ դալ: Իսկ հայրենասէրն Ռուշաս Ա. քանց եւ իցէ իւր դիման հասնելու համար՝ Մուձաձիբ¹ երկրին արքայիկը՝ զՈւրաշնա, իւր կողմը վաստակելէն զատ, Եփրատայ աղեղան արեւմտափողմը Թուրէլի թագաւորին Ամարիսի եւ Մոսորի թագաւոր Միտայի դեսպաններ խաւրելով, Ասորեստանի դիմ անոնց հետ Նիզակացութիւն հաստատեց: Մեծ էր վտանգն. ուստի եւ Սարգսն 714 տարին հջօր բանակաւ մը քալեց Ռուրարտուի վրայ. Ռուշասայ Ա. զօրքը՝ թողով անհամար, արիւնահեղ ծակատի մը մէջ խորտակեց եւ արքայական սերունդէն 260 հոգի գերի բռնեց: Թագաւորն՝ առ ի փրկել զանձն՝ մատակ ձիոյ մը վրայ նստաւ, իւր լերանց վրայ փախաւ, երբ Սարգսն Մուձաձիբ երկիրը մտաւ, Ռուրաշնա միակ միայնակ իւր լերանց վրայ փախչել ծածկարեց: Սարգսն մտաւ Մուձաձիբ քաղաքը, Ռուրաշայի կիներ, ուստիներ ու դստերը եւ 20,170 ռամիկ ժողովուրդէն գերի բռնեց: Նոյն քաղաքին մէկ մահէն մէջ՝ Ռուրարտուի բարձրագոյն դիւն քաղաքի անդրին կը գտնուէր. զայս՝ եւ Բագբարտում² դից անդրին եւ անոնց ճոխ ինքը յաւարի առաւ եւ զՄուձաձիբ կործանեց: Երբ Ռուշաս Ա. Մուձաձիբ քաղաքին կործանիլը, իւր քաղաքի աստուածոյն աւարի առնուիլը լսեց, իւր իսկ ձեռքովն իւր գօտուոյն երկաթի դաշուինն ինքն զինքն ի կենաց զըսուց: Սարգսն պարծանաւ կ'ըսէ. — Ռուրաշուի լիւր վրայ՝ իւր բովանդակ տարածութեամբը՝ թշուառութիւն հասուցի, հոն բնակող մարդիկը կոծ առ զբի մէջ նետեցին: Այսպիսի դժբախտ վախճան ունեցաւ հայրենասէրն Ռուշաս Ա.: Ռուլուսուն՝ որ Սարգսնին շնորհքը կը վայելէր, իւր կրօնցուցած երկիրները յաղթողին ձեռքէն դարձեալ ստացաւ: Այլապէս տե-

1 Մուլաջ աշխատ:

2 Թուր թէ այս դիւն նոյն իսկ քաղաքի երկրորդական մէկ ձեւն էր: Իսպոլիմեայ եւ Միհուսայ Ա. յորինած Յալաջը Կարաւորութեան արձանագրութեան մէջ Բագբարտում անուն դիւն չի յիշուիր:

3 Այսպէս՝ ըստ ասորեստանեան արձանագրութեան:

1 Վասպուրականի Աւերմանի գաւառն:

ղուանք՝ Սարգոն բազմաթիւ քաղաքաց տրեց, բազմաթիւ քաղաքներ եւս հրով գատեց: Ի միջ ալլոց երկրաց՝ Կիրիս եւս անագորոյն յաղ- թորին բանակները տեսաւ: Հետեւեալ տարին Սարգոն Թորէլայ եւ Մոսորի վրայ արշաւեց՝ Ռուշասայ Ա. հետ Ամբարիսի եւ Միտայի ըրած նիզակակցութեան վրէժը հանելու համար: ԶԱմբարիս յԱտրոնտան գերի տարաւ. իսկ թէ ինչպիսի բախտ ունեցաւ Մոսորացի Միտան՝ չէ յայտ. այս ստոյգ է թէ Սարգոն ինչպէս Կաս- կուի կամ Կասկայց (Խաղիւքը, Խաղտիք), այս- պէս անոր երկրին տրեց, եւ Մոսորի երկրին սահմաններուն վրայ՝¹ այլեւայլ քաղաք «Ու- րարտիայ դէմ՝՝ ամրացուց: Այս վկայութիւնն մեզի համար այնու նշանակոր է՝ որ կը ցուցնէ թէ Ռուշասայ Ա. յաջորդին ժամանակ Ուրար- տուայ արեւմտեան սահմաններն կից էին Մոսորի սահմանագիծոց. ուստի եւ այն սահմանք Եկե- ղեաց գաւառէն կը ձգէին կ'իջնային մինչեւ Խոռնայ գաւառին հարաւային ծագը:

Ռուշասայ Ա. յաջորդեց Արգիստիս Բ. Բ. ա. 714— Իբր 685) որուն ժամանակ՝ ինչ- պէս իւր նախորդին ատեն, բնական էր որ արեւ- լեկց հիւսիսոյ կողմանց մէջ նորէն ապստամ- բութեան հոգին կենդանանար: Արգիստիս Բ. Գեղամայ ծովակին մօտ կամ կից՝ Բիւէիտունիս, եւ Խասիկունիս քաղաքներուն վիճակաց մէջ ծա- գած ապստամբութիւնները նուաճելէն վերջ, Բուլիանիս արքայիկին երկիրն եւ անոր Գուրու- բանիս քաղաքն՝² եւս նուաճեց: — 710-ը տա- րին՝ Սարգոն Բաբելոնստանի եւ Քաղզէաստանի մէջ ծանր պատերազմաւ կը զբաղէր: Ասկէ ա- ոխթ առնելով՝ Արգիստիս Բ. զրդեց հրապուրեց Կուսմուխի թագաւորը զՄուսուլլու յապստամ- բութիւն՝ զլանալով Սարգոնի իւր ընծայն եւ թողլով՝ որ իւր հաջակն ու տրոց պայմանաժամն անցնի: Մուսուլլու «Ուրարտուի թագաւորն Ար- գիստեայ վստահացեալ էր, օգնականի մը՝ որ զանի չէր կրնար ազատել՝՝ կ'ընէ Սարգոն: Իրօք ալ՝ երբ 708 տարին Սարգոն Մուսուլլուի վրայ քալաց, սա «Թողուց իւր քաղաքը, եւ անկէ ետքը չտեսնուեցաւ»,՝ Ռուսի կ'երեւի թէ Ու- րարտացին կամ իւր նիզակակցին աղաւ կերպով չէր օգնած, եւ կամ իւր երկրին պայմանքն եւ Սարգոնի զօրութիւնն արգելած էին զինքն՝ իւր

ազգին վրայ նորանոր աղէտներ հրաւիրելու: — Սենեքերիմ (Բ. ա. 705—682) որ իւր հօրը Սարգոնի յաջորդեց, կը պարծի ըսելով թէ «Ասուր... վերին ծովէն՝՝ դէպ ի մուսու արեւու՝՝ մինչեւ ցատորին ծովն դէպ յարեւելս, բոլոր բո- վանդակ սնապարծները ոտից տակ հպատակե- ցուց»,՝ Թուի թէ Սենեքերիմայ ատեն՝ Կորդուաց հարաւակողմն ապստամբութիւններ պատահած են, զորոնք նուաճելու համար Սենեքերիմ ան- ձամբ հու-մուր՝-րի, Սարում եւ այլ քաղաքաց վրայ քալած է, որոնք Նիբուր զգուարին լերան վրայ կը գտնուէին: Այն քաղաքներուն տիրե- լով, աւարած եւ աւերած է զանոնք: Դաի եր- կրին մէջ Ռուկի քաղաքին արքայիկն Մանիաի՝ Սենեքերիմայ առջեւ փախստեայ գնաց, Ատրոն- տանոյն բարկութեան զմէ թողլով իւր վիճակը, որուն մէջ երեսունուերեք քաղաք (աւան, գիւղ) կային: — Թուի թէ Արգիստիս Բ. Սենեքերիմայ հետ կեղծօրէն հաշտութեամբ եւ յարգու- թեամբ կը վարուէր: Քաղաքական հորիզոնն յառաջակողման Ասիոյ հիւսիսակողմանք փո- թորիկներ կը սպառնար. Ուրարտուայ կէսն՝ այս- փին բովանդակ հարաւակողմանք Ատրոնտա- նեայ վիճակէն, Մոսուայ եւ Թորէի թագաւոր- ներուն նիզակակցութեան վրայ չէր կրնար իւր յոյսը դնել: Ըստ այսմ՝՝ կը տեսնենք որ մինչդեռ Արգիստիս Բ. մէկ կողմանէ դեսպանի ձեռնով Սենեքերիմայ ձիւր կը խաւերէ, միւս կողմանէ Ատրոնտանցիք մինչեւ հուսպան քաղաքին մո- տերն արթմութեամբ պահպանութիւն կ'ընէին՝ — Ռութերորդ գարուն կէսէն առաւ Կիմերա- ցիք Խրիմէն գալով՝ Միտայայ շրջակայքը գրաւ- ած էին. այս բարձրորդ տակաւ Փոքր Ասիոյ արեւմտակողմանք արշաւելով՝՝ այլեւայլ կող- մանց տիրելէն վերջ, 695ին Փուլսգիւր վրայ տիրած էին: Կիմերեանց արշաւանքէն էր որ Թորէլայ եւ Մոսորի բնակիչք իրենց երկիրները թողլով՝ Պոնտոսի արեւմտակողմը փախան. եւ Մոսորացուց մէկ մասն մինչեւ Ճորոխայ ստորին մասին աւակողմը հաստատուեցաւ, ուրանոր մաս մը Պարիսար լեռանը՝՝ Մոսորեան լեռինը կոչուե- ցաւ: Անտարակոյս այս ժամանակէն շատ վերջն չէր որ Ուրարտուայ արեւմտեան մասին ժողո- վուրդն Մոսորի ամայացեալ երկրին մէջ տա- կաւ հաստատուեցան, յորմէ քանի մը գար վերջ՝՝ հնչոյն Մոսորի երկիրն Փոքր Հայք կո- չուեցաւ:

¹ Յիս Սարգոնի Յաբելութեանց արձանագրու- թիւն, աղք. 191—193:

² Գեղամայ ծովակին մօտ Ուրարտուի եւ Արգա- լան հիւսիսոյ արեւմտեանց ուսոյ վրայ գտնուած երկու ար- ձանագրութիւնք՝ համապատասխան այս Արգիստիսին:

³ Թուի թէ ատենք Արգաւսի վրայ էին:

¹ Բաշուկեանց ծովն:

² Յիս Պահիր Բուլլայ առ Սենեքերիմ նամակը:

Արգիստեայ Բ. ի յաջորդեց իւր որդին Ռուշաս Բ. (Ք. ա. իբր 685—675), որուն ժամանակ միջին երասիայ ձախակողմը քուրդաւ՝ երկրին մէջ խռովութիւնք ծագած ըլլալով, թագաւորն անձամբ հոն գնաց եւ երկիրը խաղաղացուց եւ շինութիւններ եւս գործեց։ — Թուի թէ Ռուշասայ Բ. ի ժամանակն էր որ Սենեքերիմայ մահն պատահեցաւ։ Անոր սպանուիլն Ուրարուայ նկատմամբ ծանրակշիւ հետեւութիւններ ունեցաւ։ Իւր երեք՝ Ասորդան (Աուուրախիդգիւնա Ա.), Սարասար² եւ Ագրամեւէք³ որդւոց առաջինն թէպէտ իւր եղբայր անորանիկն էր, քակկոյն անոց հետ «միջայր եւ ոչ համամայր», ⁴ էր։ Տարակոյս չկայ որ Սենեքերիմ զԱսորդան իբր իւր յաջորդը կը նկատէր. ուստի թագաժառանգութեան իրաւունքն խորթ եղբայրութեան զգացմանց հետ զարնուելով՝ զՍարասար եւ զԱգրամեւէք հայրասպանութեան միջոցին։ Այս անհիշեթի եղեւուն 682 տարւոյն շանն Արշիւրն պատահած է։ Յժի՛րն ի նպատակ Սարասարայ էր, ինչպէս կը տեսնուի Աբիւղենայ վկայութենէն, որ կ'ըսէ թէ «ըստ կարգի եւ անկէ ետքը Ներգիդոս թագաւորեց»⁵։ Սակայն Սարասարայ հակաընդդէմութիւն հաղիւ երեք կամ չորս ամիս տուեց։ Սենեքերիմայ սպանման ժամանակ՝ Ասորդան փոքր Արշոյ մէջ էր, ուսկից բանակաւ յառաջ խաղալով՝ Մեղիտինէ քաղաքի վիճակն խանի-րարբատ հասաւ, ուրանոր հայրասպանքն իրենց զօրքովն անոր պատահեցան։ Սըքա ի պարտութիւն մատնեցան եւ իրենց զօրաց մէկ մասն Ասորդանի կողմէ անցաւ։ Սարասար եւ Ագրամեւէք՝ իրենց հաւատարիմ ձեռքած զօրքովն Ուրարուայ երկրին վրայ անցան։ Աբիւղենոս կ'անանք որ «Աքսերգիս⁶ . . . զօրքը հալածելով Բիւղանդացւոց քաղաքին մէջ նետեց»⁷, որ Եկիղեաց գաւառին

արեւելակողմը Վժան քաղաքն էր։ Թուի թէ Ասորդան անհաճելով Ուրարուայ թագաւորէն, չհամարձակեցաւ գործը յառաջ մղելու եւ գնաց ի Նինուէ։ Ըստ խորենագոյնն՝ մեր թագաւորն Սկայորդի զՍարասար հայրասպանի հարաւոյ աւրեւմտակողմը, իսկ զԱգրամեւէք հարաւոյ աւրեւելից մէջ տեղը բնակեցուց⁸։ Թուի ստոյգ թէ երկից եղբայր ձախատամարտն եւ հայրասպաններուն յուրարբու փախուստն Ք. ա. 681 փետրուար ամսոյն վերջին օրերը պատահած են։ — Կիմերացիք Ուրարուայ մէջ ոտք չէին կոխած՝ երբ իրենց աղգակից բայց թշնամի մէկ ցեղն Կովկաս լեռներն անցնելով՝ Նուր գետոյն աջակողմը գրաւեց։ Սըքա էին Էական կամ Էականցիք, որոնք իրենց Գագու անուն իշխանին առաջնորդութեամբն իշան Ուրարուայ թագաւորաց երկրին վրայ։ Իրենց գրաւած երկրին մէկ մասն յետոյ Գուգարը (= Գուգայ-արը) եւ միւս մասն Էականէն կոչուեցան։ Թուի թէ այս վերջինս յառաջագոյն Գուգարաց նահապետիցն էր եւ անոր արեւելակողմը կը տարածուէր, եւ մինչեւ Արշակունեաց ժամանակ ամփոփուած եւ փոքրկացած է։ Ստրաբոն (ժ.Ա. Ը. 4) այս Էական համար կ'ըսէ թէ «... Հայաստանի ամենին պտղաբեր երկրին տիեզեցն, որ նոյն իսկ անոնցմէ գրաւեալ ըլլալուն իբր յիշատակ՝ Էականէն անունը պահեց, ։ Գագու շականցոյն այս ժողովուրդն Եզեկիէլէ ԼԸ եւ ԼԹ գլխոց մէջ յիշուած Գուգն է, ուրանոր բոլոր բովանդակ այն ժողովուրդը ձիււրաց բանակ մը կը նկարագրէ մարգարէն։ Ուրշախ կ'երեւի, Ուրարուայ թագաւորն այս սպասակողաց՝ իւր երկրաց մէջ հաստատուելուն չէ կրցեր ընդդիմանալ. կարի եւս հաւանական է որ Գագու նոյն երկրաց մէջ խաղաղ ու անվտանգ մնալու համար՝ Ասորեստանի թագաւորն վեհապետութիւնը ձանձրած է⁹։

Ռուշասայ Բ. յաջորդած կ'երեւի Ներիմնա (Ք. ա. իբր 675—670) որուն անունն «Թափուր-յերկրէ», կը նշանակէ։ Ս՝ Ասորդանի ժամանակակից պէտք էր որ ըլլար իւր որդւովն ու յաջորդաւ։ Արդարեւ՝ Ասորքանիսաղ՝ Ասորդանի որդին ու յաջորդն, իւր Տարեգրուի թագաւորն մէջ (սին. փ. 40—42) կ'ըսէ թէ «Շարգուրի՝ Ուրարուի թագաւորն՝ որուն հարցն թագաւորը՝ իմ՝ Տօրս եղբայրութիւն յայտարարած էին...», եւ այս խոսքերն ու Ռուշասայ Գ. ի կրօնական

¹ Հուստորեն Կոստայք գաւառն, որ ի սկզբան փոքր վիճակ ձեւ էր։

² Սենան համառօտութիւն մէն է Նիքիւ-Լուր-ու-ուոր անունը, որ «Ներգաղ-թագաւորը-պատասպարէր» կը նշանակէ։ Ներգաղ՝ ըստ մեր թարգմանեաց Աքեղ (Գ. Թագ. փ. 30) պատերազմաց գլխն էր։ Մերո խորհածի այս արտօնաւանդն իշխան Սանասար կ'անուանէ։

³ Ասորքստանեայք լեզուաւ Ագր-Միլի, որ կը թարգմանի «Ագար-իշխան էր»։ Սենան Նախնապէս Ագր-գաղնիքներն Ագար հիշուելով «Հայր վճռոյ, Զախտագրէր» կը նշանակէ։ Ագար՝ Ասորեստանեայք եւ Բաբելոնացի Հեթանոսներն էր։

⁴ Այսպէս Աբիւղենոս՝ յիւսիսեք քառն, հրատ. Ա. գերեան, մասն Ա, էջ 53։

⁵ Արշոյ։

⁶ Այս է Ասորդան (Աուուրախիդգիւնա Ա.)։

⁷ Աբիւղ. առ. Եւսեբեոս, քրոն. հրատ. Ա. գերեան, մասն Ա, էջ 53։

⁸ Մ. խորհ. Ա. Խոյ։

⁹ Յետ Ասորքանիսաղայ Բ. Գլանը, սին Գ. աղբ 1-2, առ. Գ. Սիմիթի History of Assyria, 1871, էջ 89 եւ հետ։

արձանագրութիւնքն եւ վերջոյնեալ Տարեգրութեանց մէջ շարիւզուրայ Գ.ի յիշատակութիւնն՝ կը ցոյցընեն թէ այս վերջինն առաջ գտնէ երկու թագաւոր պէտք էր որ Ուրարտուայ վրայ թագաւորած ըլլային: Ռուշասայ Գ.ի կրօնական արձանագրութիւնքն՝ իւր եւ Տօրն Երիմէնայ, անունը կը կրեն: Կրնանք ապա ըսել թէ Ասորդանայ «Եղայրութիւն» յայտարարողքն Երիմէնա եւ Ռուշաս Գ. թագաւորներն էին: Երիմէնայէն թողեալ արձանագրութիւն մը տակաւին միջի ծանօթ չէ որպէս զի իւր ժամանակն Ուրարտուայ վիճակին վրայ ծանօթութիւն մ'ունենանք: Սակայն Ասորբանիքաւայ վերջոյնեալ խօսքերէն կ'իմանանք՝ թէ մէկ կողմանէ Ը. դարուն երկրորդ կիսոյն պատահած անյաբող պատերազմունքը ընդ Ասորեստաննայս, միւս կողմանէ Ը. դարուն առաջին կիսոյն մէջ Կիմիւրապոս եւ Զակաց արշաւանքն ստիպած էին Ուրարտուայ թագաւորն Ասորեստանէն միտելու, եւ անոր «Եղայրութիւն» յայտնելով՝ մօտալուռ չարեաց առջեւն առնելու: Երիմէնա էր անտարակոյս որ այն բռնազգեսեալ եղայրութիւնն Ասորդանին նախ յայտնած էր:

Կանխաւ տեսնիք թէ Սարգոնի ժամանակ Մանասայ թագաւորն Ռուշասէն Ասորեստանի լուծն ընդունած էր: Ասորբանիքային Ա. (Ասորդան) աստէն Մանաս ապստամբիլ մտաբերեց: Այս երկրին թագաւորին նիգալակից էր Ասորդայի՝ թագաւորն՝ Խագակարի: Այս երկու թագաւորք միանունը կարող չէին Ասորեստանէն Տես ի վէճ գալ. ուստի եւ Ասորդան անոնց յաղթելով՝ կրկին զանոնք իւր լծոյն տակ դրաւ:

Երիմէնայի որդին Ռուշաս Գ. (Ք. ա. իբր 670—645) կրօնական եւ քաղաքային շինութիւններ ըրաւ: Իւր Տօրն առ Ասորդան յայտնած Հաշտութեան զգացմունքը՝ ինքն եւս յայտնեց. քաղաքականութիւն մը, որուն գաւռն Տեսեանքն Ասորեստաննայց պետութեան կործանմանէն վերջն երեւան պիտի գտնէ: Ասորդանայ որդւոյն Ասորբանիքաւայ (Սարգանաբազ) ժամանակ (Ք. ա. 668—իբր 638) Ախսիրի՝ Մանասայ թագաւորն, անկախութեան Տոգաւով առաւպեալ՝ Ասորեստանէն լուծը թօթուել ձեռնարկեց: Այս ապստամբութիւնն շարաւար Տեսեանքն պիտի ունենար: Ասորբանիքաւ իւր զօրաց գլուխն անցած՝ խաղաց Մանասայ վրայ: Մանասից Զակատամարտի մը

մէջ յաղթուեցան, եւ Ախսիրի իւր արքայանիստ քաղաքն Իզիրտուն թողլով՝ փախաւ: Արքունական տոհմէն բազմաթիւ անձինք յաղթողին սրոյն ձարակ եղան: Ամեն կողմ՝ այրեացաւ, ապականութիւնք եւ աւարառութիւնք Մանասայ թագաւորութիւնը յետին թշուառութեան Հասուցին: Երբ Ասորբանիքաւ զարձաւ ի Նինուէ, Ախսիրի իւր փախստաւորներն ետ զարձաւ. սակայն ժողովուրդն ոտք ելլելով՝ զանի սպաննեց: Ախսիրիայ յաջորդեց Խը որդին Ռաւլի, որ իւր Տագատակութիւնն Ասորբանիքաւայ յայտնել փութաց:

Տարեգրութիւն Գ. (Ք. ա. իբր 645—620) իւր Տօրն Ռուշասայ Գ.ի յաջորդելով՝ Ասորեստանէն ինքնակալութեան նկատմամբ իւր Տօրն եւ Հաւուն քաղաքականութեան Տեսեանքաւ: Ասորբանիքաւ Մանասայ թագաւորութիւնը նուաճելէն վերջ՝ յեղաւ, ի Բաբելոնստան, յԱւարիա եւ յայլ տեղիս նշանաւոր յաղթութեան մը ճարտար Տագաւոր Հանդիսացաւ: Ռուստի ինչպէս վերագոյն ըսինք, Շարիգուրի Գ. իւր յարեգութիւնը Նինուէացւոյն յայտնելու նպատակաւ ծանրագին ընծայներ խաւրեց Ասորբանիքաւայ — Վերադարձ տեսնիք թէ Գագու իւր Զակացին երկունք վուր գետոյն աջակողմէ դրաւ: Երբ Անոր որդիքն Սարատի եւ Պարիտա իշխանաց ժամանակ՝ Զակացիք կարի բազմաթիւ ամրոցներու տէր էին: Մըս երկրքն եղբարք Ասորեստաննայց Տագատակութիւնն արճամարճած ըլլալուն Համուր Եսորբանիքաւ անոնց վրայ քաւեց, անոնց ամրոցներէն եօթնասանուէ Տինգն առաւ, զիրենք եւս բռնելով Նինուէ տարաւ: Սակայն ասով Զակաց զօրութիւնն չնուազեցաւ. նա մանաւանդ իրենց վայրագ բնաւորութիւնն ալ աւել ընդարձակ ասպարէզներու մէջ երեւեցընելու զանոնք մընք: — Ասորեստանի վերջին Տօրն թագաւորն Ասորբանիքաւ մեռած էր, երբ քանի մը տարի վերջ՝ իբր 634ին, Գողայ Զակացիքն յառաջակողման Ասոր մէջ ասպատակութեամբ ահարկ Տանդիսացաւ: Երեմիա (Ք. ա. 629—586) իւր մարդաբեղութեանց մէջ (Գլ. Ա. 14—15, Գլ. Գ. 6—7, 28—29, Գլ. Ե. 15—17, Գլ. Զ. 1—4) կը քարոզէ թէ ըստ Եօզիայի բանից՝ Տինգիսակողմէն Տօրն ու Տինգիս ազգ մ'իւր ձիւղներով պիտի գայ՝ շարիս եւ մեծամեծ կործանուես իւր Տեսեալ բերելով: Եզեկիէլ (Ք. ա. 595—575) իւր քարոզութեանց մէջ (Գլ. ԼԸ. 1—6) նոյն ազգը կ'որոշէ յականէ յանուանէ՝ կոչելով զայն Գող, որ անտարակոյս վուր գետոյն աջա-

Ք. ա. 645 զմ. Վասուրապատի Ենձաի-Չոր քաւառն էր Հասեանքներէն:

կողմէն շարժելով՝ Ռուսոյ եւ Նախկին Մոսքոյ եւ Թորէշ երկրաց տիրելէն վերջ, զԳամեր¹ եւ «Էտունն Թորգոմայ» ի ծագս հիւսիսոյ եւ զամենայն գունդս նորա, իւր իշխանութեան տակ առանձն գեպ ի հարած կ'իջնար։ Ապա Ուրարտուն թագաւորն եւ թագաւորութիւնն՝ տունն Թորգոմայ, թերեւս յակամայ կամ գործակից եղած է Գոգայ արշաւանաց, յորմէ ամենայն երեսը երկրի զարհուրեցան²։ Այս արշաւանն մինչեւ Եգիպտոսի սահմանները հասած կ'եղեալ։

Գոգայ այս արշաւանաց սկիզբները՝ Ասորեստանի մէջ երեւելի գէպը մը կը պատահէր։ Վիաքսար Ա. 634 տարին հօր բանակաւ մը Ասորեստանի վրայ կ'արշաւէր։ Իւր բանակն մաւրացի եւ վարձկան սկիւթացի (Գիմիրացիք³) զորացմէ կը կազմուէր. ասոնցմէ զստ՝ Մանասայ թագաւորութեան զօրքն իրաքսարայ Ա. օգնութեան եկած էին՝ անտարակոյս ի վերէինդրութիւն այն աղէտից, զորոք Ասորեստանի թագաւորութենէն կրած էր այն ուրարտեան ժողովուրդն։ Նոյն ատեն Նինուէրի մէջ կը թագաւորէր Ասորախիդգինա Բ. (Բ. ա. իրր 635—626)։ Մարական-մանական զօրքն Ասորեստանի քանի մը քաղաքներուն տիրեց. սակայն ինչպէս հաւանութեան կ'երեւի, Շակաց կամ Սկիւթացաց մէկ արշաւանքն արգելք եղաւ իրեն՝ պատերազմական գործը մինչեւ Նինուէր յառաջ մղելու։ — Շակաց բանակին յառաջդիր իրենց թագաւորն Մագիւէս՝ որդի Պրոտութիւէսի կամ Պրոթիւէսի։ Այս վերջին անունն՝ զոր Հերոդոտոս կ'աւանդէ⁴, նոյն է Պարսիս անունն հետ, զոր Ասորբանիսըզ Գագուայ երկրորդ որդւոյն կու. տայ⁵։ Ապա ուրեմն բոլոր շակացի ժողովուրդն՝ որ Պուր գետոյն աջակողմը գրաւած էր, իւր զօրքն երկուքի բաժնած ըլլալով, ասոնց մէկ մասն գեպ Եգիպտոս կ'իջնար. իսկ միւս մասն Մագիւէսի առաջնորդութեամբ ինչաւ Մարաստանի վրայ։ Մարք եւ Մանացիք ստիպուեցան թողուլ զԱսորեստան եւ Վիաքսար Ա. Մագիւէսն յաղթուելով, Մարաստան յաղթողին աւարառութեանց նշաւակ եղաւ։ Գագուայ Շակացաց այս արշաւաններն տեւական հետեւանք չունե-

ցան. հազիւ թէ ութը տարի տեւեցին, եւ յետոյ ստիպուեցան Շակացիք դառնալ իրենց բնակավայրը, ուսկից նախապէս ելած էին։ Սակայն Պուր գետոյն քով Գուգարաց եւ Շակաշէն երկիրներն՝ այս Սկիւթացաց մէկ մասը միշտ օխելանած պէտք էր որ ըլլային։

Մարգուրեայ Ա. մահուան վերջ՝ Ուրարտուայ վրայ կը թագաւորէր հաւանականապէս իրկուսս (Բ. ա. իրր 620—600), երբ Վիաքսար Ա. Նիգակակից ունենալով զՆաբուքոդոսոր Բաբելոնացաց թագաւորը՝ Նինուէրի վրայ արշաւեց։ Այս արշաւանին մէջ ուրարտեան թագաւորութեանց եւ ոչ մին մասն ունէր։ Սինսարիսկուն (Սարակոս) Ասորեստանի թագաւորն ի զուր կ'ընդդիմանար երկուց հօր դաշնակցաց։ 607 տարին ինկաւ Նինուէ. դաշնակիցք զայն գետնոյ հաւասար ըլին, այնպէս որ երբ երկու գար վերջը Քանիոսին անոր հողոյն վրայն կ'անցներ իւր յոյն զօրքն, չէր կարող որոշել երբեմն ճոխ եւ ահաւոր մայրաքաղաքին տեղը։ Շարք մահաբերու եւ վայրենաբարոյ թագաւորաց պետութիւնն ինչպէս ընդ միշտ՝ անպատմելի աւանգորոշութեանց վրէժը տուժելով։

Յայսմ պայմանի իրաց, ինչպիսիք էր Ուրարտուայ թագաւորութեան վիճակն։ Տարակոյս չկայ որ մարացին եւ բարեկամացին անկեալ պետութեան ժառանգորդքն էին։ Բնականապէս՝ Թագաւորութիւնսարայ Գ. ի ժամանակ Ուրարտուայ կորսնցուցած գրեթէ բոլանգուկ կէսն՝ այսինքն հարաւոյ կողմանքն, Վիաքսարայ Ա. մասին մէջ պէտք էր որ գտնուէր։ Ասով գիւրին եղաւ Վիաքսարայ Ա. Փոքր Ասիոյ միջովորը միտելու։ Երբ Նիգակացաց հետ վեցամսայ պատերազմէ վերջ հաշտութիւն եղաւ, Վիաքսարայ Ա. եւ Նիխտուէսի պետութեանց սահմանն Ալիւս գետն եղաւ¹։ Որով կ'իմացուի թէ Մարաստանի սահմաններէն մինչեւ յիշեալ գետն Վիաքսարայ Ա. իշխանութիւնն անընդհատ էր. եւ այս գիւրաւ կը բացատրուի երբեքստի առնուի որ Ասորեստանեայ Ուրարտուայ մէջ տիրած երկիրներն մարացւոյն իշխանութեան տակ ինկած էին։ — Թէպէտ չկայ պատմական վաւերագիր մը, որով կատարեալ ստուգութեամբ ըսել կարենանք թէ Ուրարտուայ թագաւորն Վիաքսարայ Ա. հպատակութիւն յայտնեց, սակայն կան նշաններ՝ որոք Ուրարտուայ թագաւորն վրայ մարական վերին իշխանութիւնը կ'անարկեն։ Կէսով խորոս հեղինակն Քանիոսին՝ Գ. գրող

¹ Նիմիրացիք — Գամիրք։

² Եգիւ. ԼԷ. 20։

³ Թուի առաջ թէ այս անունն ընդհանրապէս սկիւթացի ազգաց կը աւանդուի։

⁴ Ա. 103։

⁵ Տես Ասորբանիսըզայ Բ. Գլանն (Գ. Սիմիայ) սեւե Գ. աշ. 1։ Տես եւ Fr. Lenormant, Les origines de l'histoire, 1882, հար. Բ, մասն Ա, էջ 465։

¹ Հերոդոտոս, Ա. 72։

Ա. գելոյն մէջ Տիգրան արքայորդւոյն խօսել կուտայ այնպիսի ոճով մը, որով սա կը խոստովանի թէ Մարաց թագաւորն իւր հայրը գահէն կէջ ընելու եւ արքունական իշխանութիւնն ուրիշ անձի մը տալու իրաւունքն ունի՝ քանոփոնեայ այս աւանգածն պատմական ամէն ճոխութենէ զուրկ չէ։ Չայս առ պէտք է նկատի առնուի՝ թէ Արգիտայ Բ. առ Սենեբերիմ առաքած ձիերն ի սակ հարկի կրնան նկատուիլ. հարկ մը որ Ատրեանասունոյն վեհապետութիւնը կ'ենթադրէ, զոր պատերազմի իրաւամբք ժառանգած էր Կիւքսար Ա.։ Թուի ստույգ թէ Ռարաբուտայ մանր թագաւորութիւնը՝ եւ ի մասնաւորի Մանաս, մարական վերին իշխանութեան ենթարկեալ էին։

Միեռաւ Բ. (Ք. ա. իրը 600—580) որդի իրեւաստ՝ քաղաքական պատժաւաց համար Երասխայ հիւսիսակողմանքը գաղթած եւ Լուսիտանիա քաղաքին երկրին վրայ թագաւորած է։ Այս թագաւորին միակ արձանագրութեամբն՝ ազգային սեպագիր վկայագրող ցանկն կը վերջանայ ըստ յաջորդութեան թագաւորաց։

Ընդունիք ուրեմ խորենաց ունի այս ժամանակաց համար մեզի ցուցցած թագաւորը, զանուանեալն Երուանդ¹ (Ք. ա. իրը 580—535)։ Այս թագաւորին եւ անոր որդւոյն վրայ գրող՝ ժամանակա մօտ հեղինակն է Քանոփոն (Ք. ա. 445—355), աշխարհն Սփրտտայ, որ Թորը Կիւրոսի եւ պարսիկ իշխանաց հետ ունեցած անմիջական ու սերտ յարաբերութեանց առթիւ՝ անոնցմէ Ռարաբուտայ² վրայ պատմական ծանօթութիւններ ստացած ըլլալով՝ զանոնք իւր Կիւրոս խրատ գործոյն մէջ մեզի կ'աւանդէ։ Թեպէտ Կրուս ունի միպասանական է, սակայն քննիչ միտքն զիւրաւ կրնայ պարզել որոշել պատմականոր վիպասանական մասնն։ Ըստ այսմ՝ Երուանդայ³ եւ Տիգրանայ Ա. վրայ Քանոփոնեայ աւանգած գործերը համառօտութեամբ կը կարգենք աստէն։

Կիւքսար Ա. Ք. ա. 584 տարին մեռնելով, անոր յաջորդեց իւր որդին Աշտահակ (Ք. ա. 584—558)։ Սա նախ քաղդէացւոց հետ պատերազմի բռնուելով, խառան քաղաքն՝

իւր շրջակայ տեղերովը կորսնցուց։ Սակայն Կառուսացւոց երկիրն արշաւանք մ'ընելով՝ զանոնք նուաճեց, թեպէտ ասոնց հպատակութիւնն քիչ տոնն տուեց։ — Աշտահակ Հարմինյապայ հետ ունեցած պատերազմին մէջ աւելի յաջողութիւն ունեցաւ։ Երուանդ՝ Աշտահակայ խաղաղասեր բնաւորութենէն եւ մասնաւոր քաղդէացւոց հետ բռնած անյաջող պատերազմէն քաջալերեալ, ուզեց մարական վերին իշխանութեան լուծը թօթափել իւր վրայէն։ Եկաւ Աշտահակ Երուանդայ վրայ. եւ սա չկարենալով անոր զօրութեան առնելը դիմանալ, ամուր լեռանց վրայ ապաւինեցաւ։ Հոն Աշտահակ զանի պաշարեց. եւ երբ հաշտութիւն խնդրեց Երուանդ, պայմաններն եղան՝ նախ՝ որ Հարմինյապայ թագաւորն միշտ հպատակ դաշնակից պիտի ըլլար Մարաց թագաւորին եւ անոր զօրով պիտի օգնէր երբ հարկն պահանջէր. երկրորդ՝ որ տարուէ տարի յիսուն տաղանդ⁴ հարկ պիտի վճարէր. եւ երրորդ՝ որ ամրոցներ չպիտի ունենար։⁵ Կիւքսար Բ.⁶ (Ք. ա. 558—536) իւր հօրն Աշտահակայ յաջորդած ըլլալով, Երուանդ անոր տկար բնաւորութիւնը յօգուտ անձին գործածել ուզեց։ Պատի եւ բերդեր շինել տուաւ, եւ տնտեսելով թէ մարական պետութեան դէմ Բարեկատան, Եգիպտոս, Լիւգիա եւ Լաւիզեմոն կը նիգրակայէին, հարկը դադրեցուց եւ Մարացւոյն օգնական զօրք չէր տար։ Ահաւոր նիգրակայութեան վտանգէն ստիպեալ՝ Կիւքսար Բ. իւր քեռորդին զԿիւրոս Պարսկաստանէն յեկեալուն կանչելով՝ զանի իրեն գահակից ըրաւ, եւ բովանդակ զինուորական գործողութիւններն անոր յանձնեց։ Կիւրոս սպառնալիք եւ կամ խոստմամբ յաջողեցաւ համոզել զԵրուանդ իւր պարտաւորութիւնները կատարելու։ Երբ Կիւրոս մարական բանակներով Լիւգիայ վրայ արշաւեց, Երուանդայ որդին Տիգրան 20,000 ռոմանաւոր զօրաց զլուծի՝ Կիւրոսին մարտակից էր։ Ռոմանաւորաց հետ կային նաեւ 4000 հեծեալք, որոնց հրամանատար էր հարմինյացի Եմիսաս։ Դաշնակից բանակներն 546 տարին մտան

¹ Այս անունն ուրարտական ձեւով պէտք էր որ ըլլար՝ Երխաս կամ Երխանիս։

² Թուի թէ մարական պետութեան ժամանակ՝ Ռարաբուտայ վրայ մէջ Հարմինյայի վրէժն էր, եւ այս անունն Մարացմէ Պարսից անցնելով՝ Դարեհ Մ. կոչած է ցայն Արմինա, որով անուամբ ծանօթացած է միւս անար ազգաց։

³ Քանոփոն այս թագաւորին անուշիք միջինը, հասկա անոր տեղ միշտ հայապահէր բառը կը գործածէ։

⁴ Հստ տաղանդ Բարեկատանն ըլլալով, իւրաքանչեւորն արժէքն 4830 Փրսէ էր. որով 50 տաղանդ՝ 241,500 Փր. կը հաւասարէր (= 10,628 օսմ. ոսկի)։ Այս հարկն՝ որ Կիւքսարայ Բ. կը վճարէր, անուարարչոյ Աշտահակայ ժամանակէն էր։

⁵ Տես Քանոփոն, Կիւրոսի խրատ, գիրք Բ. գլ. Դ, եւ գիրք Փ. գլ. Ա.։

⁶ Միտել մարգարէին գրքին մէջ՝ (գլ. Ե. 31 եւ գլ. Թ. 1) Քանոփոնին այս Կիւքսարն Դարեհ Մար կը կոչուի։

Սարգս Ժայռաբաղաբը, Վրիտանոս գերին ինկաւ եւ Վրիտանոսը պետութիւնն կործանեցաւ: Այսու օրինակաւ՝ չորից պետութեանց դաշնակցութիւնն մահաբեր հարուած մը կրեց: Վրիտանոս կը պատարաստուէր Բաբելոնի վրայ արշաւել, ուր կը թագաւորէր Նաբուսահիդ: Եսայի (Ք. ա. 785—681) իբր երկու դար առաջ կ'ըսէր. «Այսպէս ըսաւ Տէր Աստուած իւր օծելոյն Վրիտանոսի, որուն աջ ձեռքէն եւ բռնեցի՝ անոր առջեւ աւելն ազգերը հնազանդեցնելու եւ թագաւորաց գօտիները լուծանելու համար»¹: Երեմիա՝ Երուսաղէմի կործանման ողբերգակ տեսողն (Ք. ա. 629—586), ամբարիշտ Բաբելոնի վրայ արեւելեան եւ հիւսիսային ազգերուն յարձակումը կանոնի ժամանակաւ նախատեսած էր, երբ կը գրէր. «Դորշ կանգնեցէ՛ք երկրի վրայ, ամեն ազգաց մէջ փող զարկէ՛ք. ազգերն անոր դէմ պատաստեցէ՛ք. քուժարեցէ՛ք ադոր դէմ Արարասայ, Միննույ՝² եւ Աշքենազայ՝³ թագաւորութիւնները:՝⁴ Մարահան եւ պարսկական բանակաց հետ՝ ազգային այս երեք թագաւորութիւններուն զօրքն խաղացին գնացին ի հովիտն դառապարտեալ քաղաքին վրայ: Տիգրան արքայորդին եւ Եմբաս միշտ Հարմինիայա՝ Արարատ երկրին զօրաց կը հրամայէին: Ք. ա. 538 տարւոյն Թամուզ⁵ ամսոյ սկիզբն Վրիտանոս ամբողջ դաշնակցաց զօրաց հետ Տիգրիս գետն անցաւ: Բարբելոնի թագաւորը զՆաբուսահիդ չուտումով՝ քաղաքին քով զարկաւ եւ անոր յաղկեց: Նոյն ամսոյն 14ին Վրիտանոս եւ դաշնակցաց զօրքն մտաւ Սիւլպար քաղաքը, եւ երկու օր վերջ ի Բաբելոն՝ առանց իրիջ գիմակալութեան: Նաբուսահիդ նոյն իսկ իւր մարդիկներէն Վրիտանոսին ձեռքը մատնուեցաւ, ու քանի մ'օր վերջ մեռաւ:՝⁶ Տիգրան Ա. Բաբելոնական արշաւանէն փառք իւր երկիրը դառնալով, հաւանականօրէն քանի մը տարի վերջ իւր հօրը մահուամբն՝ անոր յաջորդեց (Ք. ա. իբր 535—525): Իբր թա-

գաւոր ինչ գործ ըրաւ Տիգրան Ա.՝ ոչնչ գիտեց, ոչ սեպագիր արձանագրութիւններէն եւ ոչ ժամանակակից կամ գոնեայ ժամանակաւ մօտ հեղինակներէն: Այս միայն ստոյգ կ'երեւի թէ Վրիտանոս եւ Նաբուսահիդ ժամանակակից էր: Երբ Վրիտանոս Բ. անորդի մեռաւ, Մարաց եւ Պարսից թագաւորութիւններն միացան ընդ ձեռամբ Վրիտանոսի (Ք. ա. իբր 535—529): Անտարակոյս Հարմինիայայ թագաւորն թէ Վրիտանոս եւ թէ Նաբուսահիդ (Ք. ա. 529—522) վերին իշխանութիւնը կը ծանշնար:

Չունիւք արդարեւ վաւերացիր ստոյգ, յորմէ կարեւորն ապահովագէտ գիտնալ Տիգրանայ Ա. յաջորդն որով անուամբ կ'անուանուէր: Ընդունելով ապա Մ. Խորենացւոյ ջոռցեած Վազգնը (Ք. ա. իբր 525—518), կը ստիպուինք ջառջ ըսել՝ թէ սա Արամեան հարստութեան վերջինն եղաւ: Երբ Գարեհ Ա. Վրիտանոս թագուր նստաւ (Ք. ա. 521—485), իւր պետութեան նահանգներուն մէջ ապստամբութեան եւ անկախութեան ոգին կը սարկէր: Քիչ մը վերջ՝ Պարսկաստան, Մարաստան, Ըջաշատան եւ Բաբելոնստան սար ելան, անոնց նմանեցան եւ այլ երկիրներ: Արմինա՝¹ եւս ընդհանուր առեւն բռնուելով, հաւանականագէտ 520 տարին՝ մինչդեռ Գարեհ Բաբելոնը կը պաշարէր, ապստամբութեան դրօշը բացաւ: Ստոյգ է որ Գարեհ Ա. ի Բագդատանի (Պիսիդու) արձանագրութեան՝ Արմինայի մէջ թագաւորի մը գոյութիւնն անգիտանալ կը ձեւացնէ: Սակայն վերագոյն յիշուած Ս. Գրոց Արարատայ թագաւորութեան եւ Քսենոփոնայ «հայազգի» թագաւորի մը եւ Տիգրան արքայորդւոյն գոյութիւնն եւ գործողութիւնն ծանրակշիռ ապացոյցներ մեզ կը մատակարարեն, որով կրնանք յայտնի ըլլալ չտեսնելու՝ երբ ըսենք թէ Գարեհի Ա. գահակալութեան տեսն Արարատ-Արմինա ունէր իւր ազգային թագաւորը: — Արմինայի զօրքն յապատարարութեան անդ նախ պաշտպանողական դրութիւն մ'առաւ, եւ յետոյ յարձակողականին ձեռք զարկաւ: Գարեհ Ա. Արմինայի վրայ՝ ննդեմամբ արմինացի եւ Գաղարշէշ անուն զօրավար մը պարսիկ բանակաւ. խաւերէ: 519 տարւոյն Ապրիլի վերջերը՝ առաջին ճակատամարտն Արմինայի մէջ ջուզա՝² աւանին քով տրուած

¹ Եսայի, ԽԵ. 1:

² Մանաս Երկրին թագաւորութիւնն:

³ Կապուտան ծովուն հիւսիսարդիւ՝ Վասպուրականի Անձախի-Չոր գետաօրն նախաւոր մանր թագաւորութիւնն:

⁴ Երեմիա, ԽԼ. 27: Մերս Եօփանտից թարգմանութիւնն ունի միայն «... այրարտան թագաւորութիւններն եւ ազգանազան գոտիքը»:

⁵ Եսայի-Եսայի:

⁶ Pinches, On a cuneiform inscription relating to the capture of Babylon by Cyrus, *Transactions of the Society of Biblical Archeology*, հար. Է. Էջ 139—167:

¹ Ընդիմ Հայաստանի համար նախ Գարեհէն Ա. Գարեհ անուն անուան:

² Հաւանականօրէն՝ Բռնուեցած ծովուն հիւսիսարդիւ՝ Զարբաւ Արտաշատ:

բլաւով, Արմ'ինացիք յաղթեցին Պարսից: Դա-
հարիչը ետ քաշուելու ստիպուելով, ազգային
զօրքն քայլեց անոր բանակին վրայ: Արմանիսյի¹
Տիգրաս² ամրոցին քով՝ առաջին ձակառամար-
տէն տասն օր վերջը արուեցաւ երկրորդ ձակա-
ռամարտն, յորում՝ Արմ'ինայի զօրքն դարձեալ
յաղթող հանդիսանալով՝ Պարսից բանակն
դարձեալ նահանջ գործելու ստիպուեցաւ:
Յիշեալ տարւոյն Մայիսի վերջերը՝ դարձեալ
Արմանիսյի մէջ՝ Ուհրամա³ կոչուած մէկ ամ-
րոցին քով Արմ'ինացիք Պարսիցէ ազգայն
զօրաց վերջին նուագ յաղթելով, զանոնք ազգային
հողէն դուրս մերժեցին: Ըստ այսմ՝ մէկ ամսոյ
մէջ արմ'ինական զօրքն պարսիկ զօրաց վրայ
երեք յաղթութիւն կատարեցին:⁴ Այս երեք
նշանաւոր յաղթութիւններէն բաշխուելով Ար-
մ'ինայի բանակն անցաւ ազգային հողոյն սահ-
մանները, եւ սկսաւ դէպ ի բարելոն՝ նոյն իսկ
Դարեհի Ա. վրայ քաշել: Սակայն բովանդակ
անցելոյն փայլն ու փառքն Ասորեստանի հողոյն
վրայ նսեմանալու որոշեալ էին: Աճապարեց
Դարեհ Հ յաղթող բանակին դէմ զՎաւմիսս
պարսիկ խաւերը որուն հրամանատարութեամբն՝
Պարսից զօրքն Ասորեստանի իջնոցայն կոչուած
վիճակին մէջ Արմ'ինացւոց բանակին յաղթեց:
Այս ձակառամարտն 518 տարւոյն Յունուարի
դէպ ի 5րդ օրն եղած կ'երևուի: Արմ'ինացիք նա-
հանջ գործելու ստիպուելով, թուի թէ Կոր-
դուաց լեռնային կողմանքն եկած են: Վաւմիսս
անյապաղ չպնդեցաւ անոնց ետեւէն: Այսու
հանգերձ՝ յիշեալ տարւոյն Մայիսի երկրորդ
տասնեկոյն վերջերն Արմ'ինայի Աւտիսթա⁵ վի-
ճակին մէջ վերջին ու մահաբեր ձակառամարտն
արուեցաւ երկուստեք: Ի պարտութիւն մատ-
նեցան Արմ'ինացիք: Եւ Դարեհ Հ. իւր պե-
տութեան մէկ նահանգն բուռ զԱրմ'ինա: Այսու
օրինակաւ՝ Ուրարտուաց թագաւորութիւնն եւ
Արամեան հարստութիւնն երեք դարէն աւելի
սեւեռէին վերջ՝ իսկան կործանեցան:

Բովանդակ վերնոգրեալքն գրեթէ ամբողջ
ինը գարու պատմութիւն մը կը բովանդակեն

(Ք. ա. 1410—518). պատմութիւն մը՝ զոր
արդի քննադատութիւնն կ'ընդունի իւր հաւաս-
տի, որովհետեւ գրեթէ ամբողջովն իրական եւ
դրական վկայագրաց վրայ հիմնեալ եւ հաս-
տատեալ է: Այս պատմութիւնն մեր հայրե-
նեաց համար արդարեւ փառաւոր է, եւ փա-
ռաւորագոյն յոյժ քան զոր ոմանք ի մերոց
պատմագրաց մեզի աւանդել կը կարծեն: Հոս
կը տեսնենք իրաց եւ դիպաց միօրինակութիւն
եւ գրեթէ անընդհատ յարակցութիւն: Ազ-
գային կացութեան ոգին կը յարուցանէ զԱրա-
միս. թէ սա եւ թէ իւր յաջորդքն նոյն ոգւով
անդադար պատերազմելով այլամիտ ազգայնոց
եւ տարաց հետ, հնագոյն ժամանակաց Հայաս-
տանը կը կազմեն այնպէս, ինչպէս զայն կը
գտնենք Ք. Ե. Զորորդգ դարուն սկիզբները: Եթէ
մէկ կողմանէ արամեան թագաւորը հնագոյն
Հայաստանի հարաւայն արեւմտակողմանքը չկոր-
ցան Ասորեստանեայն լուծէն ազատել, միս
կողմանէ ի միջն այլոց սա առաւելութիւնն եւս
ունեցան՝ որ անոնցմէ երեքն իրենց յաղթող
զէնքերը մինչեւ հապապգովկիոյ արեւմտեան
սահմաններն եւ մինչեւ Ասորւոց մօտ տարան՝
մեծաւ փառաւորութեամբ: Նիւնուէի վայրենա-
բարոյ թագաւորաց պետութիւնն ամօթով ան-
կաւ՝ այլ եւս չկանգնուելու պայմանաւ, այս
անկման հանդիսատես եղաւ արամեան հզօր
հարստութիւնն. եւ եթէ սա եւս զարմ'եալը
կործանեցաւ, Արամիսի ոգին կարծես միշտ կը
շրջէր իւր հայրենեաց հողոյն վրայ, եւ շնչեալ
կ'աղղէր յաջորդ դարուց ազգային իշխանա-
պետները:

Հաճութեամբ ապա եւ միութարութեամբ
կը հայնթայնէնք ազգայնոց այս մեր նախնեաց
պատմութիւնը, որուն յօրինման կը նպաստեն
մէկ կողմանէ մեր ազգային բեւեռագիր վկայա-
գրերն, եւ միւս կողմանէ ասորեստանեան եւ
պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք՝ զորոնք
կը հրատարակենք աստէն:

(Ըրտաւաճեմ) ՅՈՎՍԵՓ Վ. ՍԱՆՏԱՆԺՅԱՆ

¹ Արմանիս, այլ ընթերցուած Արմ'ինա անուան:

² Թուի թէ այս ամրոցն Տիգրիսի արեւելեան ճիւղոյն
տարին կողմանքը կը գտնուէր:

³ Հաւանականագէտ՝ Ազնեաց նահանգին արեւմտ
հարաւակողմէն կը գտնուէր այս ամրոցն:

⁴ Դարեհ Հ. այս երեք յաղթութիւնն իւր զօրաց
կ'ընծայէ. սակայն հետագայ գործքն կը յայտնեն թէ իրքն
պարսիկ զօրաց նպատաւոր չէին եղած:

⁵ Գեթի հաստութեան է. որ «Աւախարա երկրն»
կորդուաց Այստանից գաւառն էր:

